

El jaciment arqueològic de Can Modolell (Cabrera de Mar, Maresme) durant l'Antiguitat tardana.

Estudi de les ceràmiques d'importació

RAMON JÁRREGA I DOMÍNGUEZ

JOAN-FRANCESC CLARIANA I ROIG

El jaciment arqueològic de Can Modolell es troba dins el terme municipal de Cabrera de Mar (Maresme), a uns cinc kilòmetres de la ciutat de Mataró, l'antiga *Iluro*, al territori de la qual es trobava aquest assentament. Aquest darrer es situa a uns 3 km de la costa, entre dues rieres, en una zona enlairada des d'on es domina visualment el mar, i des del qual el terreny descendeix en vessant vers el mateix.

En aquest lloc s'han dut a terme entre els anys 1974 i 1984 diverses campanyes d'excavacions arqueològiques, que han donat com a resultat la localització de diverses estructures arquitectòniques de l'alt imperi que s'associen al cult mitraic dedicat a Kautes o Kautopates, segons ho prova l'epigrafia (Mariner, 1979; SAMM, 1985; Bonamusa, 1985; Bonamusa et al. 1987; Fabre, Mayer & Rodà, 1983 i 1984), i que no podem determinar, en l'estat actual dels nostres coneixements, si formaven part d'una *villa* romana o si tenien una funció exclussiva com a santuari rural.

S'hi detectà també una fase d'ocupació tardo-romana, així com testimonis d'època medieval. És en les restes arqueològiques tardo-romanes (principalment les ceràmi-

ques) en què centrarem el present estudi, restes que considerem de gran interès, donat que ens restitueixen, malgrat tot un seguit de problemes que més endavant especificarem, una estratigrafia de la segona meitat del segle V (o dels primers anys del VI), època de la qual no existeix pràcticament cap mostra als nostres jaciments, donat que les fins ara conegudes acostumen a presentar cronologies lleugerament anteriors.

Tanmateix, en aquest indret es trobava el temple medieval de Sant Joan, conegut per diverses fonts escrites que es remunten als segles XI, XIII i XIV (SAMM, 1978, p. 95).

ESTUDI DELS MATERIALS (1)

Sigil.lata "lucente" o lluent

Aquesta producció ceràmica, encara poc coneguda, és d'origen gàl·lic, derivant de l'anomenada per Lamboglia "sigil.lata clara B". A la península Ibèrica la seva presència, no molt abundant, es rarifica a mida que s'avança vers el Sud. S'ha assenyalat la presència de sigil.lates similars produïdes a *Hispania* (Caballero 1970) que es diferencien de les gàl·liques en els seus aspectes formals.

La seva aparició es situa al segle III, probablement a finals del mateix; a Empúries la seva presència és raríssima en estrats de la segona meitat del segle (Roure et al., 1988, p. 69; Nieto, 1983, *passim*). A l'*Atlante* s'indica que "è testimoniata soprattutto nel IV secolo" (1981, p. 5). A l'abocador tardo-romà del carrer de Vila-roma, a Tarragona, datat a mitjans del segle V (TED'A, 1989, p. 176 - 179) s'hi han trobat peces senceres, la qual cosa prova la perduració d'aquesta producció fins aquells moments.

1 - Perfil complet. Forma Lamboglia 1/3 C. Pasta de color taronja, dura, compacta, de fractura relativament llisa y porosa; engalba de color vermell ataronjat, poc espessa i mal conservada, aplicada només a l'exterior. Decoració exterior de rodets, poc marcada. Diàmetre de la vora: 19 cm. Referència estratigràfica: Criptopòrtic, Q-24, E-I. Número d'inventari: 50.320. (fig. 3, n. 1).

(1) Els materials arqueològics que tot seguit presentarem es troben dipositats a la Secció Arqueològica del Museu Comarcal del Maresme, a Mataró, i alguns d'ells han estat publicats ja superficialment (SAMM, 1985, p. 41, fig. 24; p. 42, fig. 25; p. 47, fig. 30). Les peces s'ordenen per grups i formes ceràmiques, i es descriuen segons les tipologies formals o de producció proposades a l'*Atlante delle forme ceramiche* (AAVV, 1981) del qual en són autors diversos investigadors italians (ens hi referirem a partir d'ara com *Atlante*), els qui recullen, a més de les seves pròpies investigacions, els resultats del fonamental estudi de Hayes (1972). Donarem una numeració consecutiva a les diferents peces, segons el grup ceràmic al qual pertanyin. S'indicarà en cada cas la referència estratigràfica, juntament amb la caixa de procedència de cada peça. Així, C significa caixa; Q, quadre (referent als quadres en què es dividí l'excavació) i E o N indicaran estrat o nivell, tots ells amb la seva numeració corresponent. Es reproduïxen entre cometes les referències de les caixes o les etiquetes a les quals correspon cada fragment; les que no ho són procedeixen dels inventaris de la memòria d'excavació, a partir del número d'inventari de cada fragment. Els quadres 0 a 13 corresponen al que hem anomenat sector A del jaciment, mentre que els quadres 14 a 39 corresponen a la zona B, indicada en alguns casos en les etiquetes amb la denominació genèrica de "Sector Criptopòrtic".

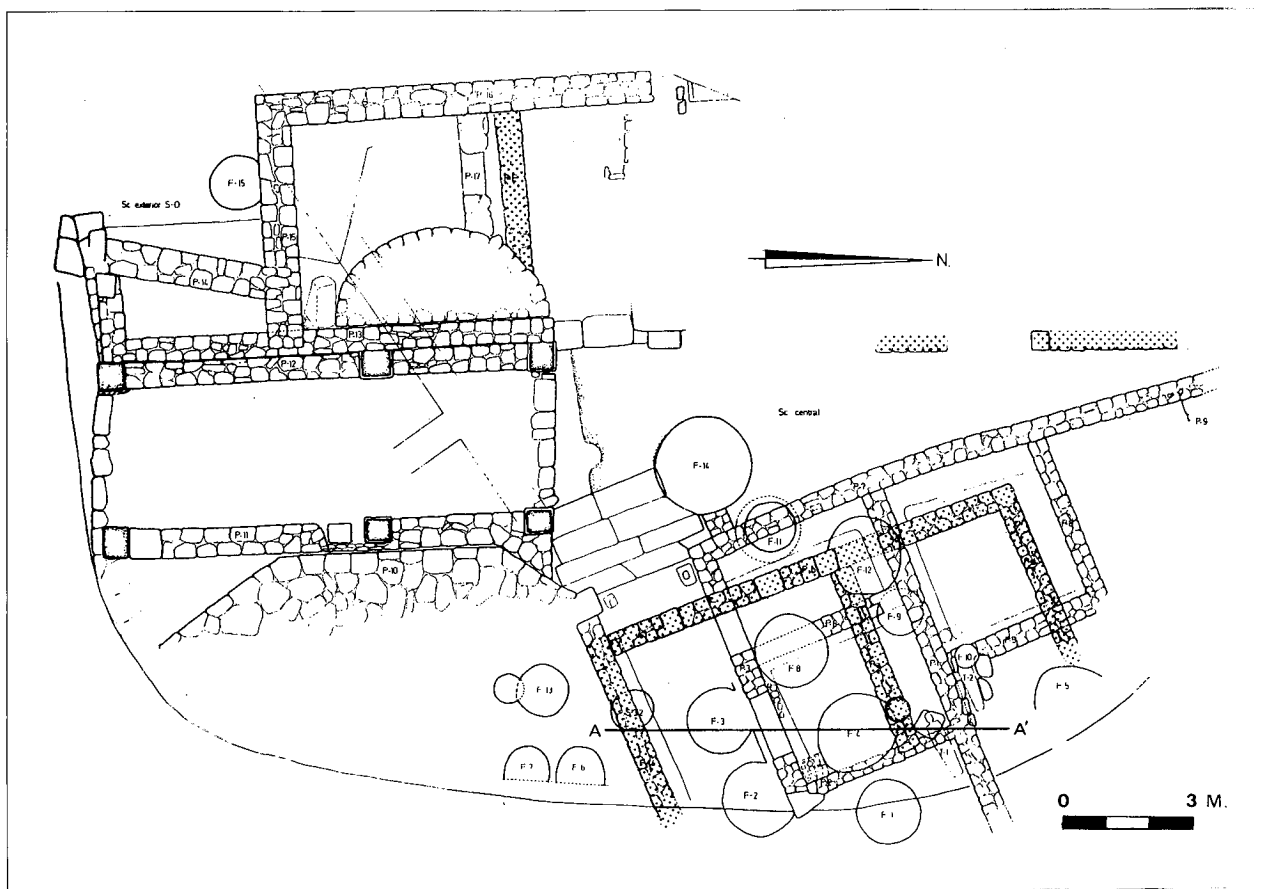

Figura 1.- Planta del jaciment de Can Modolell (per a la secció A - A', vegeu figura 2).

2 - Perfil complet. Forma Lamb. 1/3 C. Pasta de color taronja, dura, compacta, porosa, de fractura escamosa; engalba de color taronja intens, dens, brillant, irregularment distribuïda en aparents pinzellades en disposició inclinada, característica típica d'aquesta producció. Decoració exterior de rodets, ben marcada. Diàmetre de la vora: 18,5 cm. Referència estratigràfica: Criptopòrtic, sector Nord, E-I. Número d'inventari: 50.248 (fig. 3, n. 2)

3 - Fragment de vora i part de la paret d'una copa, identificable amb la forma Lamboglia 1/3 o potser la 2/37. Pasta de color beix; engalba de color ataronjat fosc, de tonalitat mat. Diàmetre de la vora: 20 cm. Referència estratigràfica: "C. Mod. C/59, Q-6, E-III".

4 - Dos fragments informes. Engalba de color ataronjat; decoració exterior de rodets. Referència estratigràfica: "C. Mod. C/53, Q-7, E-IV".

Sigil·lata africana C

Aquesta producció es va fabricar a l'Àfrica Bizacena. Correspon al segle III i la primera meitat del IV d. C.

5 - Perfil complet. Forma Hayes 50. Producció C 2. Diàmetre de la vora: 33 cm. Referència estratigràfica: Q-28, sota la teulada caiguda. Número d'inventari: 50431 (fig. 4, n. 1).

6 - Perfil complet. Forma Hayes 50. Producció C 2. Diàmetre de la vora: 37 cm. Fou trobat juntament amb l'anterior, al mateix context. Número d'inventari: 50432 (fig. 4, n. 2).

Sigil·lata africana C tardana

Ens referirem tot seguit a algunes produccions nord-africanes, que han estat considerades com una variant tardana de la sigil·lata africana C (segons sembla, procedents també de la Bizacena) i que presenten una fase diferenciada de la clàssica, datant-se al llarg dels segles IV y V.

Forma Fulford 27

Aquesta forma ceràmica ha estat establerta per Fulford, qui la conceptua com una variant de la forma 84 de Hayes; de tota manera, pot considerar-se com una forma independent, donat que no presenta el solc a la vora, característic d'aquesta forma (Reynolds, 1987, p. 18), i a diferència de la mateixa, la Fulford 27 no és un plat, sino un bol.

Es documenta a Cartago en estrats d'inicis del segle VI, segons Fulford (Fulford & Peacock, 1984, p. 57), i en un context de la segona meitat del mateix segle; Fulford no descarta que pugui tractar-se, en aquest darrer cas, de material residual, tot atribuint-li la datació de finals del segle V que donà Hayes a la seva forma 84 (Hayes, 1972, p. 132-133). Tanmateix, Fulford considera que aquesta forma degué de fabricar-se fora de l'àrea geogràfica de Cartago, on tan sols hi arribà esporàdicament; això quadra amb la seva atribució a la producció C.

A la península Ibèrica s'han trobat exemplars d'aquesta forma a Barcelona (Jàrraga, 1986, inédit), Saragossa (Beltrán, Paz & Lasheras, 1985, p. 122, fig. 1, n. 2; classificat com Hayes 84) i en diferents indrets de l'actual província d'Alacant, al País Valencià (Benalua, Castell

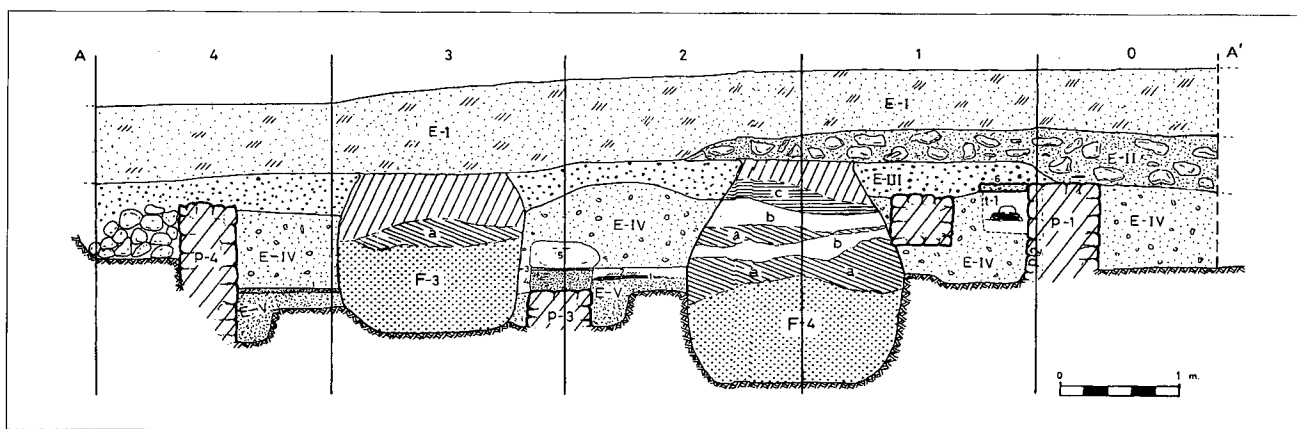

Figura 2.- Secció A - A' (vegeu planta en figura 1).

de Santa Bàrbara i Tossal de Manises; Reynolds, 1987, p. 19, nn. 7 a 9) (2). Reynolds (1987, p. 18) indica que a la zona d'Alacant és més abundant la forma Fulford 27 que la Hayes 84 típica, lo qual cosa coincideix amb les troballes efectuades a diferents llocs de Catalunya, que un de nosaltres està estudiant actualment.

7 - Perfil complet, format per tres fragments que uneixen entre si, trobats en diferents estrats. Pasta dura, de color vermell totxo, compacta; fractura molt neta i porosa. Engalba del mateix color que la pasta, de tonalitat mat, que fa cos amb ella. Decoració de rodets a la paret exterior. Diàmetre de la vora: 18 cm. Referències estratigràfiques: "Superficial" (un fragment); "C/59, Q-6, E-III" (dos fragments) (fig. 5, n. 1).

8 - Fragment de vora. Presenta les mateixes característiques que l'anterior, i potser corresponia a la mateixa peça. Diàmetre de la vora: 18 cm. Referència estratigràfica: "C/122, Q-28, E-1".

9 - Fragment de vora. Diàmetre indeterminat. Referència estratigràfica: "C/153, Q-29, E-IV b".

10 - Fragment de vora. Mateixes característiques que en les anteriors. Diàmetre de la vora: 19 cm. Referència estratigràfica: "C. 71, C. Mod. Sc. Criptopòrtic E-IV a, Sc. Nord". Número: 50.790.

11 - Fragment de vora. Diàmetre: 17 cm. Referència estratigràfica: "C/43 E-IV Q-9 15-3-75".

12 - Perfil gairebé complet (manca solament la base). Engalba de color ataronjat fosc, de tonalitat mat. Decoració de rodets a l'exterior, poc marcada. Diàmetre de la vora: 18 cm. Referència estratigràfica: "C. Mod. C/75, Q-13, E-I" (figura 5, n. 2). Existeix un fragment de vora que probablement pertany a la mateixa peça; referència estratigràfica: "C. Mod. Fosa 3-B, E-IV".

13 - Fragment de vora. Referència estratigràfica: "C. Mod. C/81, Q-10, E-III".

14 - Fragment de vora. Diàmetre: 17 cm. Referència estratigràfica: "C/137, Q-25, E-IV b".

15 - Petit fragment de vora. Argila d'aparença granulosa; engalba de color ataronjat fosc, espessa i mat. Diàmetre de la vora: 20 cm. aprox. Referència estratigràfica: "C/2/3 C. Mod. Sc. Criptopòrtic Sc. Nord E-1".

16 - Fragment de vora i paret. Decoració exterior de rodets. Diàmetre no calculable. Referència estratigràfica: "C. 19 Q-2 E-5" (fig. 5, n. 3).

17 - Fragment de vora i paret. Decoració de rodets. Sense referència estratigràfica.

18 - Fragment de base i peu. Diàmetre del peu: 10 cm. aproximadament. Referència estratigràfica: "C. 19 Q-2 E-5".

Sigil·lata africana D

Aquesta producció, que s'estén entre els segles IV i VII d. de J.C., es fabricà a la zona de Cartago, i tingué una important difusió al llarg del Mediterrani.

Forma Hayes 61 A

Plat. Producció D 1 (*Atlante*, p. 84). Cronologia: 325 - 400/420, segons Hayes (1972, p. 105). A l'abocador del carrer d'en Vila-roma a Tarragona, datat a mitjans del segle V, es troba encara aquesta forma (TED'A, 1989, p. 126, fig. 41, n. 16, 17 y 21; p. 127, fig. 42, n. 68; p. 128, fig. 43, n. 69 y 75), si bé cap dels exemplars que s'hi han documentat correspon als tipus trobats a Can Modolell.

19 - Vora i part del cos. Correspon probablement a la variant Ponsich 1970, fig. 93. Producció D 1. Diàmetre no calculable. Referència estratigràfica: "C. 199, Q-34, E-III" (figura 5, n. 4).

Forma Hayes 61 B

Plat. Producció D 2. Cronologia: 380/390 - 450 (Hayes, 1972, p. 105; *Atlante*, p. 84). Es documenta a Moosberg i Lorenzberg (Alemanya) a partir del 380 aproximadament, la qual cosa ens proporciona la seva cronologia inicial (Hayes, 1980, p. 515; p. 521 y 538, amb bibliografia; Tortorella, 1987, p. 305). A Marsella es troba en un estrat de la primera meitat del segle V, així com en altres de mitjans i de la segona meitat del mateix (Bonifay, 1983, p. 308 a 311); això sembla indicar la seva perduració fins un moment molt avançat d'aquest segle (sempre tenint en compte que pot tractar-se de material residual). A Tarragona, en un abocador de mitjans del segle V, s'hi han documentat també exemplars d'aquesta forma, concretament els tipus Hayes 61, n. 26 i Hayes 61, n. 29, 30 (TED'A, 1989, p. 126, fig. 41, n. 20; p. 127, fig. 42, n. 23, 28, 30 y 32).

(2) Reynolds (1987, p. 19, n. 10) publica un exemplar d'Elda que considera intermedi entre les formes Fulford 27 i Hayes 80 / 81, que no té peu i que considerem millor identificar-lo com una Hayes 80 o 81.

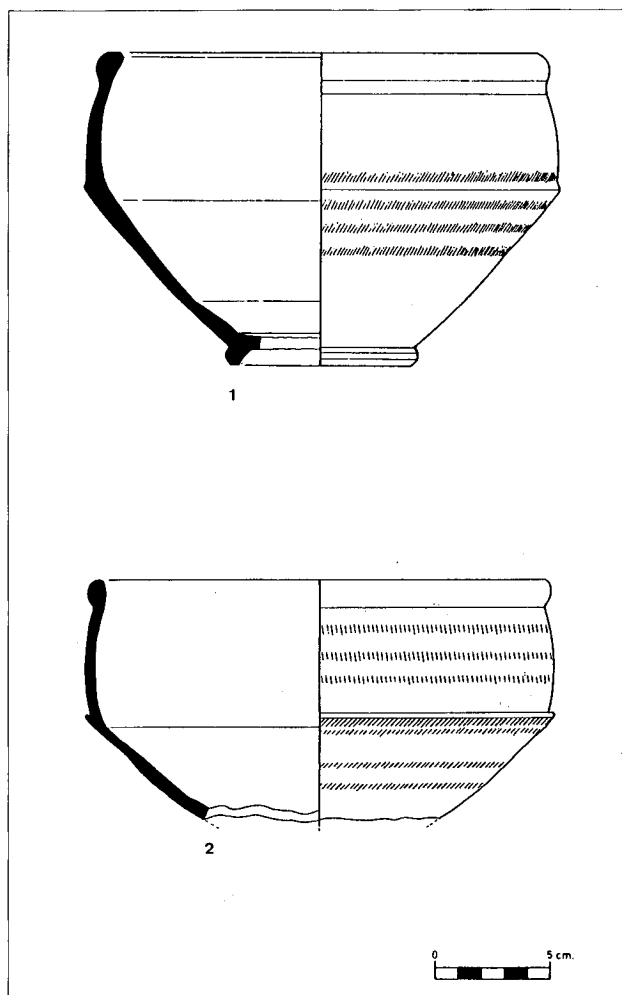

Figura 3.- Sigil·lata "lucente" o lluent.

20 - Vora. Pot atribuir-se a la variant Deneauve, 1972, làm. II, C771, 1 (segons la classificació de l'*Atlante*), encara que evolucionada, pròxima ja a la Hayes 87 A. Producció D 2. Diàmetre no calculable. Referència estratigràfica: "Q. 1-2-3, C/2, N-1-R-1" (fig. 5, n. 5).

21 - Vora. Es pot considerar una variant evolucionada de la forma Hayes 61 B - Deneauve, 1972, làm. II, C771, 1 de l'*Atlante*, pròxima ja a les formes Hayes 87 i 104 A. Amb menor probabilitat, podria tractar-se de la forma Hayes 104 n. 22. Producció D 2. Diàmetre de la vora: 40 cm. aproximadament. Referència estratigràfica: "C/122, Q-28, E-1" (fig. 5, n. 6).

22 - Vora. Probablement es tracta d'un producte de transició amb característiques híbrides de les formes Hayes 61 B i 104 A; presenta dues acanaladures a la paret interior, la qual cosa la fa més similar a la forma 104. Producció D 1/2; engalba semibrillant. Diàmetre de la vora: 39 o 40 cm. Referència estratigràfica: "C/83, Q-12, E-III" (fig. 5, n. 7).

23 - Vora. Correspon probablement a una forma de transició entre les 61 B i 104 A de Hayes, o (menys probablement) a la Hayes 76. Producció D 2. Diàmetre de la vora: 34 cm. aproximadament. Referència estratigràfica: "C. Mod. C/81, Q-10, E-III" (fig. 5, n. 8).

24 - Vora. Per causa del seu petit tamany no es pot precisar el seu tipus o variant. Producció D 2. Diàmetre indeterminat. Referència estratigràfica: "C. Mod. C/81, Q-10, E-III".

25 - Vora d'un plat de la forma Hayes 61 B. Presenta la típica acanaladura a l'interior, però no és possible precisar el tipus o variant per les mateixes raons que el fragment anterior. Producció D 2. Referència estratigràfica: "C/2/3 C. Mod. Sc. Criptopòrtic. Sc. nord. E-1".

Forma Hayes 76

Plat. Producció D 1 (*Atlante*, p. 90). Alguns exemplars de Can Modolell presenten una engalba pròpia de la producció D 2; aquestes anomalies en relació a la tipologia estàndard s'han localitzat també a altres jaciments, com Badalona (Aquilué, 1987) i Barcelona (Jàrraga, 1986), i no ens semblen especialment estranyes en una forma que penetra àmpliament dins el segle V, moment en què es generalitza la producció D 2.

Cronologia: 425-475 aproximadament, segons Hayes (1972, p. 125). S'atesta als nivells de destrucció de *Conimbriga*, datats en 465-468 (*Conimbriga*, 1975, p. 265 y 270), i a l'abocador del carrer d'en Vila-roma a Tarragona, datat vers 430-440 (concretament els tipus Hayes 76, n. 1, 3 i *Conimbriga*, 1975, làm. LXXII, 92, segons la classificació de l'*Atlante*; TED'A, 1989, p. 131, fig. 45, n. 1106 a 1108 i 1110 a 1112). A Marsella es documenta en un estrat de la segona meitat del segle V (Bonifay, 1983, p. 311), no apareixent en altres estrats anteriors (d'inicis a mitjans del segle V) ni en els posteriors (dels segles VI i VII, i potser finals del V) la qual cosa prova la cronologia que s'atribueix a aquesta forma.

26 - Vora de plat. Forma Hayes 76 n. 1,3 (segons la classificació de l'*Atlante*). Producció D 2; engalba a l'interior del fragment i sobre la vora. Diàmetre de la vora: 38 cm. Referència estratigràfica: "C. Mod. C-53, Q-7, E-IV" (fig. 5, n. 9).

27 - Vora i paret. Forma Hayes 76 n. 1, 3. Producció D 2; engalba a l'interior i sobre la vora. Diàmetre indeterminat. Referència estratigràfica: "C/38, Q-9, N-II" (fig. 5, n. 10).

28 - Dos fragments que no uneixen entre si, però que deuen pertànyer a la mateixa peça; restitueixen bona part del perfil d'un plat de la forma Hayes 76 n. 1,3, segons la classificació de l'*Atlante*. Producció D 1; engalba espessa, que fa cos amb l'argila. Diàmetre de la vora: 38 cm. Referències estratigràfiques: "C. Mod. C/5/6 Sc. Criptopòrtic, E-IV a, Sc. Sud" i "C/2/3 C. Mod. Sc. Criptopòrtic. Sc. Nord. E-1". Números d'inventari: Mod. 50.741 y Mod. 50.231 (fig. 5, n. 11).

29 - Vora i part del cos. Forma Hayes 76 n. 1, 3. Producció D 1. Referència estratigràfica: "C. Mod. C-191, Q-36, E-I". Número d'inventari: 51.001/2 (fig. 6, n. 1).

30 - Vora i part del cos. Forma Hayes 76 n. 1, 3. Producció D 2; argila ben cuita. Diàmetre de la vora: 39 cm. Referència estratigràfica: "C. Mod. C/160, Q-31, E-III" (figura 6, n. 2).

31 - Vora i part del cos. Forma Hayes 76 n. 4 (segons la classificació de l'*Atlante*). Producció D 1. Diàmetre de la vora: 37 cm. Referència estratigràfica: "C. Mod. C-191, Q-36, E-I". Número d'inventari: 51.001 Mod. (figura 6, n. 3).

32 - Vora. La seva atribució és dubtosa, podent pensar-se en la forma Hayes 104; però el perfil inferior del llavi, pendent, i la direcció que sembla apuntar el fragment de paret conservat fan pensar en la forma Hayes 76, n. 1, 3. Producció D 1/2; argila bastant basta. Diàmetre de la vora: 41 cm. aproximadament. Referència estratigràfica: "C. Mod. Terres remogudes. 19-4-76" (fig. 6, n. 5).

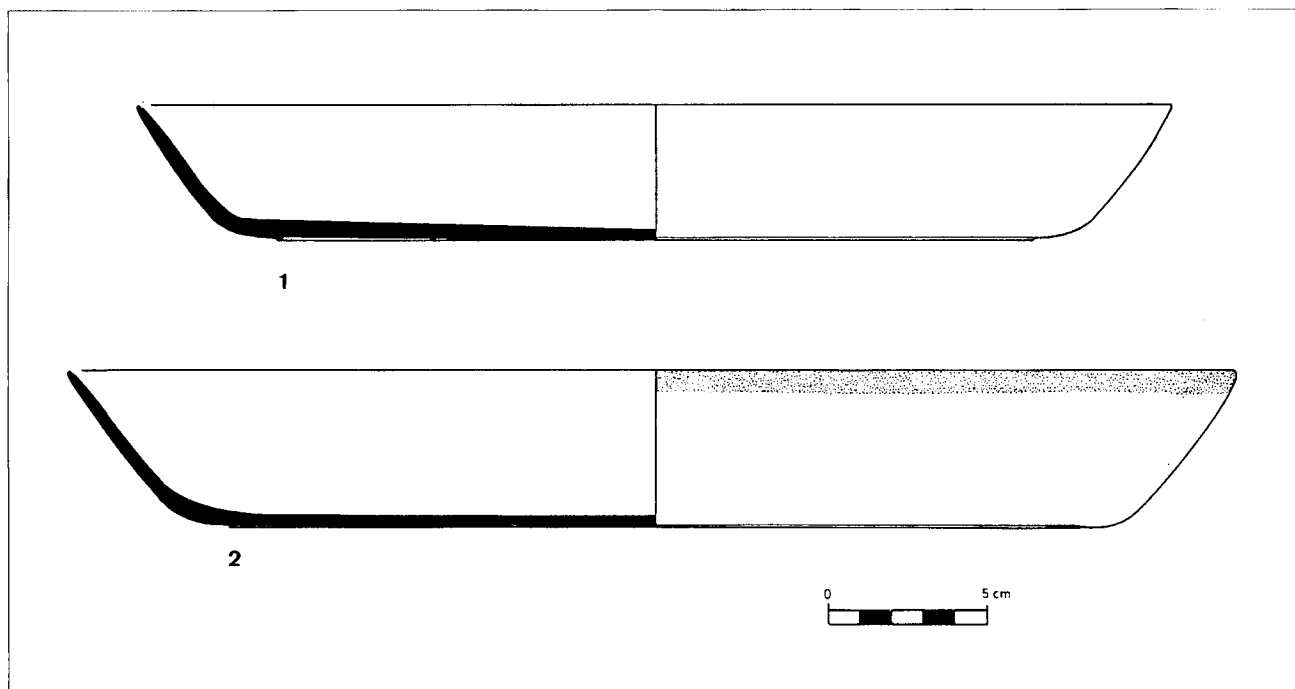

Figura 4.- Sigil·lata africana C.

33 - Fragment de carena, atribuïble a aquesta forma. Producció D 1. Referència estratigràfica: "C/121, Q-27, E-I".

34 - Fragment de carena, atribuïble a aquesta forma. Producció D 1. Referència estratigràfica: "C. Mod. C/91, Q-10, E-IV".

Forma Hayes 67 o 76? (bases)

35 - Base. Pot correspondre a la forma Hayes 67 o a la 76. Producció D 1. Referència estratigràfica: "C. Mod. C/5/6 Sc. Criptopòrtic. E-IV a. Sc. Sud".

36 - Base. Pot correspondre a la forma Hayes 67 o a la 76. Producció D 1/2; engalba espessa. Referència estratigràfica: "C/2/3 C. Mod. Sc. Criptopòrtic. Sc. nord. E-1".

Forma Hayes 87 A

Plat. Producció D 2. Cronologia: segona meitat del segle V, segons Hayes (1972, p. 136). No apareix a Conimbriga. A Marsella s'hi troba en estrats de la segona meitat del segle V, i potser ja a mitjans del mateix (Bonifay, 1983, p. 309 y 311), així com en altres estrats posteriors. També se n'han trobat fragments a Tarragona, a l'abocador del carrer d'en Vila-roma, de mitjans del segle V (TED'A, 1989, p. 132, n. 1116 y 1117), malgrat que

creiem que podria tractar-se d'exemplars evolucionats de la forma Hayes 61 B; de tota manera, la troballa de fons de plat decorats amb la tècnica de "glantzönfilm", propis de la forma 87 (3) i d'un fragment força segur i un altre de probable de la forma Hayes 87 B (aparentement posterior al tipus A) fan possible la presència de la forma 87 A a l'esmentat jaciment.

37 - Vora. Producció D 2; engalba tant a l'interior com a l'exterior del fragment. Diàmetre de la vora: 28 cm. Referència estratigràfica: "C/153, Q-29, E - IV b" (figura 6, n. 4).

38 - Vora. Dos fragments que no uneixen entre si, però que probablement, pel seu perfil, dimensions i característiques físiques, corresponen a la mateixa peça. El seu perfil i l'acanaladura que presenta a la paret interna, a un nivell inferior al de la vora, asseguren la seva atribució a la forma Hayes 87 A. Producció D 2; engalba espessa i brillant, d'aspecte sabonós. Diàmetre de la vora (restituíble en un dels fragments): 29 cms. Referència estratigràfica: "C/2/3 C. Mod. Sc. Criptopòrtic Sc. Nord E-1" (en ambdós casos). Número d'inventari: 50.685/2 (només el te un dels fragments) (fig. 6, n. 6).

Forma Hayes 87 o 99?

39 - Vora. Per causa del seu estat fragmentari pot atribuir-se tant a la forma Hayes 87 como a la 99. Producció D 1. Diàmetre indeterminat. Referència estratigràfica: "Q-2, C/10, N-III". Número: Mod. 50.024 (fig. 6, n. 7).

Forma Hayes 88 - Atlante làm. XL, 9

Plat. Producció D 2. Cronologia: inicis del segle VI, segons Hayes (1972, p. 136). A l'Atlante es distingeixen dues variants de la forma Hayes 88, que s'anomenen respectivament *Atlante*, làm. XL, 9 i *Lamboglia 55 B*, atribuint-les la mateixa datació proposada per Hayes a la seva forma 88. Tanmateix, no creiem que aquesta degui

(3) Confrontar Gandolfi 1981, p. 84, fig. 12. Encara que la investigadora italiana l'anomena "Lamboglia 53 A", el perfil de la peça dibuixada correspon clarament a la forma Hayes 87 B. El problema d'aquest tipus de decoració és que acostuma a aparèixer en fons de plat fragmentaris, per la qual cosa no és fàcil la seva adscripció formal, malgrat que el cas concret d'Albintimilium és per a nosaltres força clar.

Per altre banda, es coneix un exemplar de la forma Martin NV. VII (que pot considerar-se una variant de major diàmetre en relació a la forma Hayes 80 B/99) que té el fons intern decorat segons aquesta tècnica (Martin, 1977, p. 102, fig. 4, n. 2), la qual cosa demostra que aquest tipus de decoració no és privatiu de la forma Hayes 87.

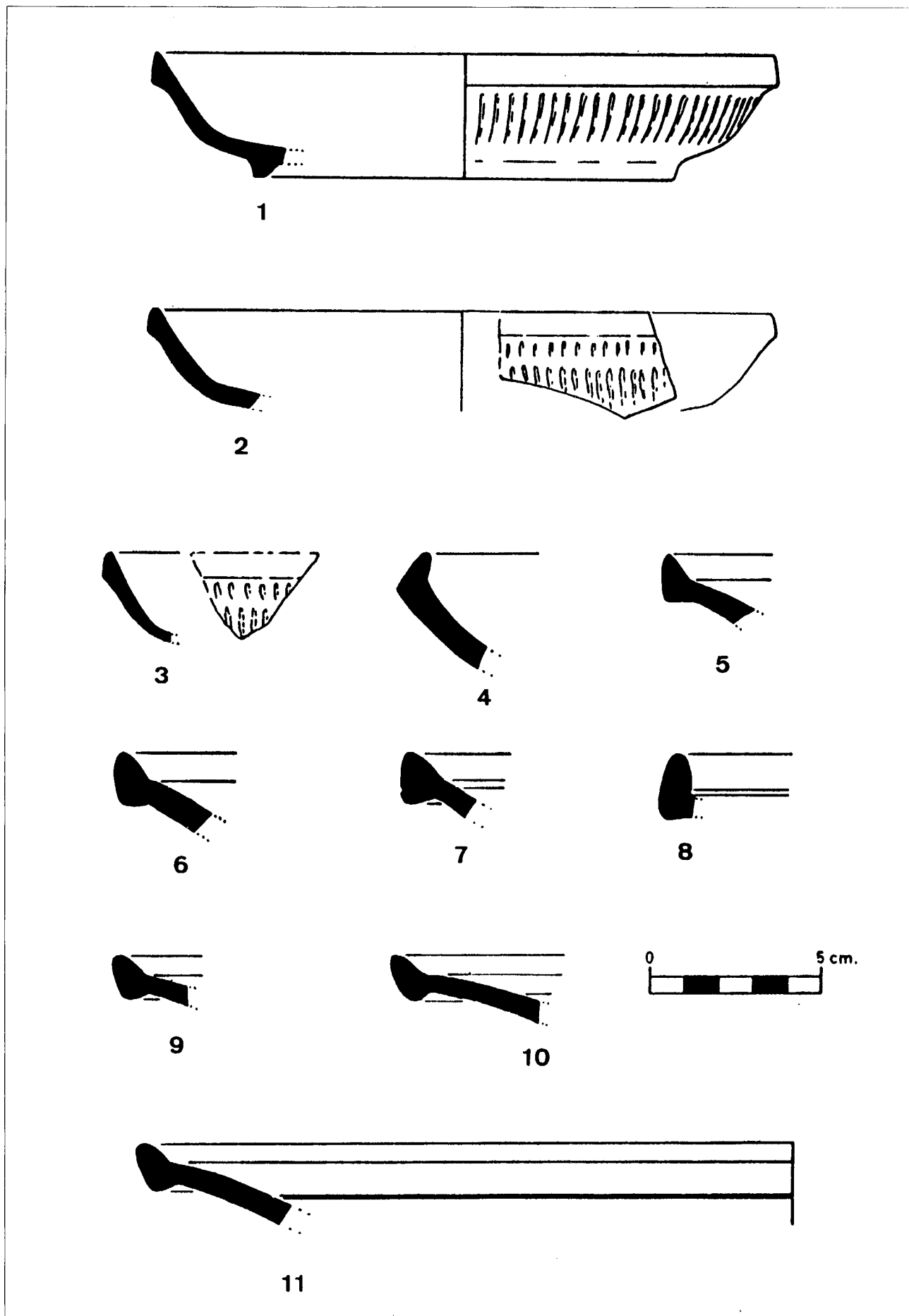

Figura 5.- Sigil.lata africana C tardana (números 1 a 3); sigil.lata africana D (números 4 a 11).

extrapolar-se, *a priori*, a la variant *Atlante* lám. XL, 9, que ens sembla més propera pel seu perfil a la forma 87 que a la 88 de Hayes. No apareix a *Conimbriga*. A Marsella, la forma 88 es troba en un estrat datat molt a finals del segle V o ja a inicis del VI, malgrat que la peça publicada (Bonifay, 1983, pp. 312 a 314; p. 313, fig. 22, n. 54) correspon a la versió clàssica de la forma Hayes 88, i no al tipus *Atlante* lám. XL, 9.

40 - Vora i part del cos. Malgrat estar trencada la part superior de la vora, el seu perfil ens induïx a identificar-lo, donada la inclinació del mateix, amb la forma Hayes 88 - *Atlante* lám. XL, 9 (segons la classificació de l'*Atlante*). Producció D 1. Diàmetre indeterminat. Referència estratigràfica: "C/141, Q-28, E-III" (figura 6, n. 8)

Forma Hayes 103 (millor que 87 o 99)?

Plat. Producció D 2. Cronologia aproximada de principis del segle VI fins el tercer quart del mateix, amb un possible inici al segle V, segons Hayes (1972, p. 160). S'atesta a Cartago en contextos de finals del segle V, i a Porto Torres (Sardenya) en un estrat dels anys 460-470 (estrat V); el tipus Hayes 103 A es documenta a Roma en un context de la *Schola Praeconum* del 430-440 (Whitehouse et al. 1982, p. 64, fig. 3, n. 21), i el 103 B en un estrat del temple de la *Magna Mater* datat vers 430-475 (Tortorella, 1987, p. 306). No apareix a *Conimbriga* ni a l'abocador de Tarragona de mitjans del segle V.

A Marsella sembla trobar-se aquesta forma en un estrat de mitjans del segle V, malgrat que els dibuixos publicats (Bonifay, 1983, p. 310, fig. 19, n. 22 y 23) no permeten identificar amb seguretat aquesta forma, podent tractar-se de la Hayes 99; per això, ens sumem als dubtes de Bonifay, qui no exclou que es tracti d'una intrusió, donat les condicions de la troballa (Bonifay, p. 309 a 311).

De tota manera, donat que no és segura la identificació formal del fragment de Can Modolell, hem de considerar aquestes dades amb precaució.

41 - Vora. Forma Hayes 103 A - Lamb. 60, o, menys probablement, Hayes 87 o 99. Producció D 2. Diàmetre indeterminat. Referència estratigràfica: "C. Mod. Fossa 4/1. Part superior". Número d'inventari: Mod. 50122 54/1 (figura 6, n. 9).

Forma Hayes 104 A

Plat amb peu. Producció D 2. Cronologia: 530 - 580 aproximadament, segons Hayes (1972, p. 166). Es documenta als estrats de destrucció dels anys 465/468 a *Conimbriga* (Conimbriga 1975, p. 267 y 270; lámina LX-XIV, n. 119, 121 y 122) (4). A Cartago s'ha dit que apareix al primer quart del segle V, i fins i tot potser en època teodosiana (*Atlante*, p. 259), afirmació sobre la qual expremem les nostres reserves mentre que no se documenti amb més elements de judici; tanmateix, sembla

(4) S'ha posat en dubte que es tracti d'aquesta forma (*Atlante* 1981, p. 95; tanmateix, en la p. 259 es dona com a segura aquesta identificació, així com a Tortorella, 1987, p. 306), amb la qual cosa no hi són d'acord, doncs que els dibuixos publicats no deixen cap dubte de que es tracta de la forma 104 A.

(5) A jutjar pel dibuix publicat, creiem que, degut a la poca fondària de la peça, és possible que es tracti de la part superior d'una Hayes 76, a menys que el dibuix s'hagi publicat mal orientat.

trobar-se a la *Schola Praeconum* de Roma (Whitehouse et al. 1982, p. 62, fig. 2, n. 7) en un context datat vers 430-440, encara que la identificació no ens sembla pas segura (5) i a Porto Torres (Sardenya) en un estrat dels anys 460-470. Tortorella (1987, p. 306), malgrat que esmenta les dades de Cartago (proporcionades precisament per la missió arqueològica italiana) que apunten a cronologies altes, creu prudent seguir considerant una datació inicial més baixa, cap a mitjans del segle V. En aquest sentit, debem tenir en compte que no apareix a l'abocador de mitjans d'aquest segle del carrer d'en Vilatorrada de Tarragona, encara que aquesta dada negativa no implica necessàriament la inexistència d'aquesta forma en aquells anys.

A Marsella es va trobar un petit fragment de vora atribuït a aquesta forma en un estrat datat molt a finals del segle V o ja en el VI, encara que és molt fragmentat (Bonifay, 1983, p. 313, fig. 22, n. 53) i creiem que no deu excloure's la seva possible identificació amb la forma Hayes 76. En qualsevol cas no apareix en els estrats d'aquest jaciment datats a mitjans i a la segona meitat del segle V.

42 - Vora. Producció D 2; argila ben cuita, però bastant granulosa. Diàmetre no calculable. Referència estratigràfica: "C. Mod. C/160, Q-31, E-III" (fig. 6, n. 11).

Forma Hayes 80

Copa amb peu, considerada a l'*Atlante* com una producció característica dins de la sigil·lata africana D (l'argila i l'engalba varien en qualitat d'uns exemplars als altres), no pronunciant-se sobre una possible inclusió en la producció D 1 o en la D 2. Cronologia: Hayes va proposar inicialment (1972, p. 128) una datació aproximada de 450-500. S'ha documentat posteriorment en contextes d'inicis del segle V (Hayes, 1977, p. 283), i a Cartago en contextes del primer quart del segle V (*Atlante*, p. 104; Tortorella, 1987, p. 305), així com en els derelictes de Dramont E i de Port Miou (en ambdós casos es tracta del tipus Hayes 80 B), datats tanmateix als primers decennis del segle V (Tortorella, 1981, pp. 365, 366, 374 y 376; Tortorella, 1987, p. 305). A Marsella apareix en estrats datats respectivament a mitjans i a finals de dit segle (Bonifay, 1983, pp. 309-311 i 312-313).

També s'ha localitzat a l'abocador del carrer d'en Vilatorrada a Tarragona, datat a mitjans del segle V (TED'A, 1989, p. 133, fig. 47, n. 130, 131, 133 i 134, tipus A; p. 135, fig. 48, n. 1141 a 1143, tipus B), essent més abundant el tipus A que el B (onze i tres exemplars, respectivament).

43 - Vora i inici de la paret. Forma Hayes 80 A. Té certa tendència al tipus B, encara que la vora no és tan exvasada; per això, la considerem dintre del tipus A. Producció D 1; engalba tant a l'interior com a l'exterior, molt similar al de la sigil·lata africana A. Diàmetre de la vora: 18 cm. Referència estratigràfica: "C. Mod. C/5/2. Sc. Criptopòrtic. Sc. Sud. E-IV a" Número d'inventari: 50.743 (fig. 6, n. 10).

Forma Hayes 93 B

Copa amb peu. Producció D 2, malgrat que l'exemplar de Can Modolell presenta característiques de la D 1 (confrontar el que s'ha dit en relació a la forma Hayes 76). Cronologia: datada inicialment per Hayes vers 500-540

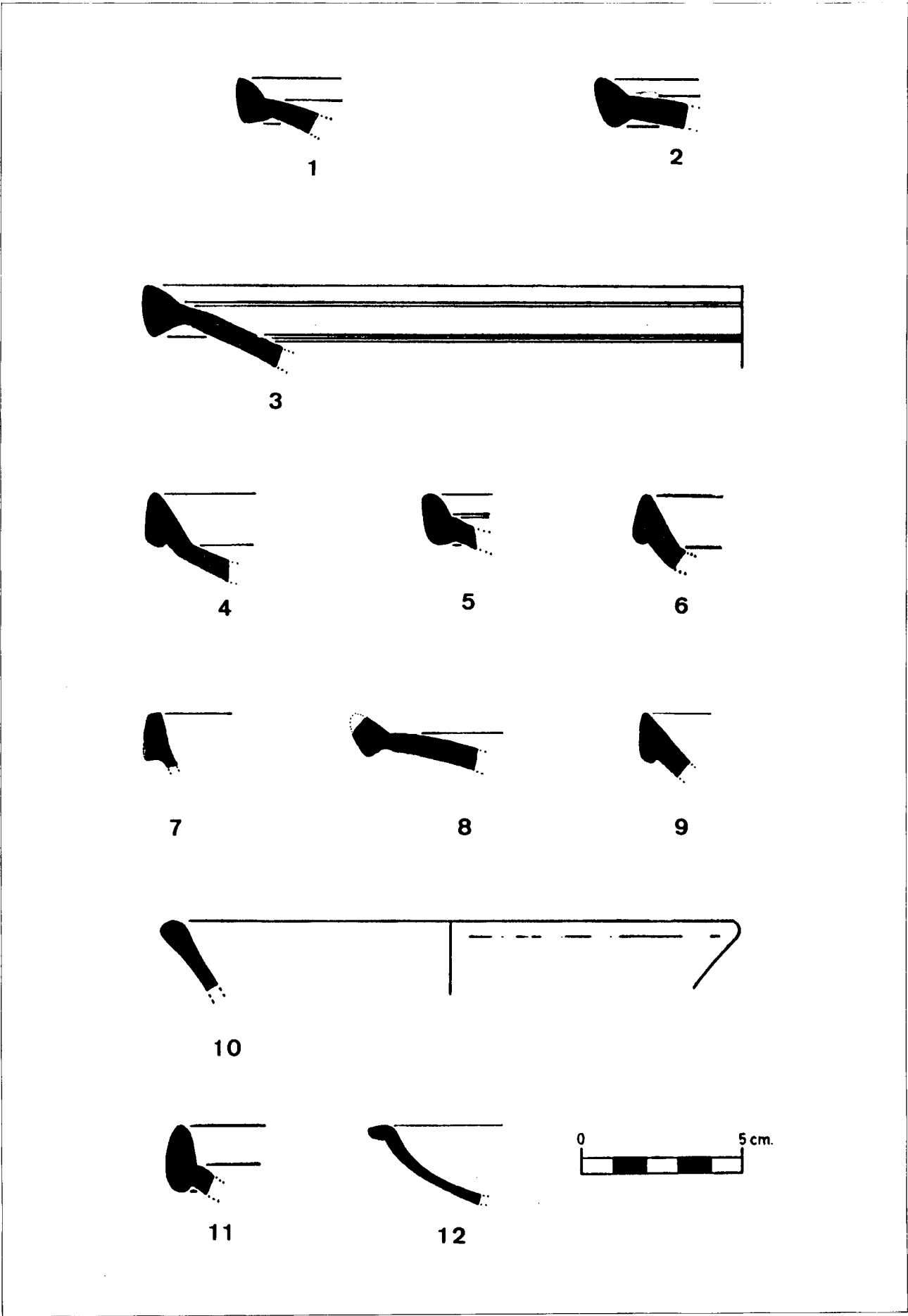

Figura 6.- *Sigil.lata africana D.*

(1972, p. 148), el mateix autor ha assenyalat posteriorment una possible datació inicial compresa entre els anys 400 i 450 (Hayes, 1980, p. 283), encara que sense indicar les dades que el porten a formular aquesta afirmació (Tortorella, 1987, p. 305). S'ha atestat la seva presència a *Conimbriga* en estrats posteriors als dels anys 465/468 (Conimbriga, 1975, pp. 266 y 271; lám. LXXIII, n. 106), encara que sembla que no es tracta, en realitat, d'aquesta forma (*Atlante*, p. 101), opinió amb la qual hi estem d'acord, degut al dibuix que s'ha publicat.

Tortorella (1987, pp. 305) indica que a Cartago aquesta forma és absent en tots els contextos de la primera meitat del segle V, per la qual cosa, contra l'opinió de Hayes, proposa una cronologia inicial del 450 aproximadament. A Marsella és tanmateix absent en tots els estrats del segle V (Bonifay, 1983, pp. 309-312). Tampoc no es troba a l'abocador del carrer d'en Vila-roma de Tarragona, de mitjans del segle V, encara que potser algunes peces que es classifiquen (creiem que equivocadament) com a pertanyents a la forma Hayes 94 podrien tenir certa relació amb la 93.

44 - Bona part del perfil d'un bol, atribuïble a la forma Hayes 93 B - Waagé, 1948, lám. IX, n. 859, 862, segons la classificació de l'*Atlante*. Producció D 1. Diàmetre no calculable. Referència estratigràfica: "Q. 66-67, N-4, Capsa 223". Número d'inventari: 5/569 (fig. 6, n. 12).

Forma Martin NV.VII o Hayes 93 B (?)

La forma Martin NV. VII, de la qual es coneix un exemplar complet trobat al peci de l'Anse Gerbal, a Port Vendres (Rosselló) es data, segons T. Martin, dins la primera meitat del segle VI (Martin 1977, p. 102, fig. 4, n. 2; p. 104). L'exemplar publicat per Martin té, segons aquest autor, un diàmetre de vora de 31 cm. De tota manera, considerem (a diferència de Martin, qui creu que formaria servei amb la forma Hayes 103) que l'esmentada forma no és altre cosa que una versió més gran del bol Hayes 80 B/99, el diàmetre de la vora del qual és d'uns 19 cm. com a terme mig, i amb el qual formava molt probablement servei.

La forma Hayes 80 B/99, produïda en sigil.lata africana D 1, té una cronologia indeterminada (*Atlante*, p. 105). Tanmateix, Fulford data la seva forma 59 (corresponent a la 80 B/99 de Hayes) entre 500 i 575 com a mínim, principalment vers 525-575 (Fulford & Peacock, 1984, p. 71). Pel que fa a la forma Hayes 93 B, ens remetem al que hem dit anteriorment.

A Alacant s'hi han trobat alguns exemplars, (classificats per Reynolds com Hayes 80 B/99), que presenten perfils similars al de Can Modolell, amb diàmetres encara més grans que aquest (entre 29 y 36 cm.), la qual cosa els allunya també de la forma 80 B/99 típica (Reynolds, 1987, p. 59, nn. 405 i 407).

45 - Vora i bona part del cos. L'atribució tipològica d'aquesta peça és problemàtica; pot pensar-se en la forma Martin NV.VII, malgrat que el perfil del llavi (lleugerament arrodonit i pendent) l'apropa més a la forma Hayes 93 B (que, per altre banda, és de menor tamany que el nostre exemplar). Producció D 2; engalba a l'interior i en bona part de l'exterior. Diàmetre de la vora: 26 cm. Referència estratigràfica: "C/134, Q-30, E-I" (fig. 7, n. 1).

(6) S'ha dit que l'atribució d'aquesta forma a l'estrat pot ésser equivocada (AAVV, 1981, p. 109-110), mentre que posteriorment Tortorella (1987, p. 306) la dona com a segura.

Forma Hayes 99

Copa amb peu. Producció D 2; Hayes assenyalava tres tipus formals (A, B i C), que es defineixen per la proporció entre el diàmetre del llavi i el de la base; per això, en exemplars fragmentaris és molt difícil identificar el tipus al qual pertanyen. Cronologia: Hayes va datar inicialment aquesta forma entre 510 i 620 (1972, p. 155); tanmateix, s'ha localitzat en els nivells de destrucció de 465/468 a *Conimbriga* (Conimbriga, 1975, p. 266 i 270) (6). També s'ha trobat a Karanis (Egipte), en un context datat entre 430 i 460 (Hayes 1980, p. 516); a Porto Torres (Sardenya) en estrats de mitjans i de la segona meitat del segle V, respectivament (estrats IV b i V) i a San Giovanni di Ruoti, en un context datat entre 460 i 525 aproximadament (Tortorella, 1987, p. 306).

A Marsella es troba en un estrat datat molt a finals del segle V o ja a inicis del VI (Bonifay, 1983, p. 312; p. 313, fig. 22, n. 63 a 65), no documentant-se en les fases anteriors, de mitjans i la segona meitat del V, respectivament. També apareix en un abocador de Tarragona, de mitjans del segle V (TED'A, 1989, p. 139, fig. 52, n. 214 a 216).

46 - Quatre fragments (que uneixen entre si) que permeten restituir bona part del perfil d'un bol atribuïble probablement al tipus B o C d'aquesta forma. Producció D 2; engalba a l'interior i bona part de l'exterior. Diàmetre de la vora: 19 cm. Referència estratigràfica: "CM. Q. 66-67, N-IV" (fig. 7, n. 2).

47 - Vora i part de la paret. No és possible precisar el tipus al qual pertany. Producció D 2; engalba de color ataronjat, espessa, aplicat a l'interior i sobre la vora. Diàmetre: 18 cm. Referència estratigràfica: "C/2/3 C. Mod. Sc. Criptopòrtic. Sc. Nord. E-1". Número d'inventari: 50.484/2 (fig. 7, n. 3).

48 - Fragment de vora i bona part del cos. Producció D 2; engalba espessa de color ataronjat fosc. Diàmetre de la vora: 21 cm. Referència estratigràfica: "C/2/3 C. Mod. Sc. Criptopòrtic. Sc. Nord. E-1". Número d'inventari: C. Mod. 5.068 (fig. 7, n. 4).

49 - Fragment de vora. Producció D 2. Referència estratigràfica: "C. Mod. C-190, Q-34, E-I".

50 - Fragment de base i peu. Pel seu perfil i el resalt del fons intern deu tractar-se d'una Hayes 99. Producció D 2. Diàmetre del peu: 11 cm. Referència estratigràfica: "C/2/3 C. Mod. Sc. Criptopòrtic. Sc. Nord. E-1". Número d'inventari: 5068413 (fig. 7, n. 5).

51 - Fragment de peu i part del fons. A jutjar pel perfil del mateix i el característic resalt de l'interior, correspon a la forma Hayes 99 (o potser, menys probablement, la Hayes 93). Producció D 2; engalba espessa, aplicada a l'interior. Diàmetre de la base: 10 cm. Referència estratigràfica: "C. Mod. C/5/6. Sc. Criptopòrtic. E-IV a. SC. Sud" (fig. 7, n. 6).

Forma Hayes 91 A o B

Bol amb visera. Producció D 1. Cronologia: el tipus Hayes 91 B es documenta a Moosberg (Alemanya) en un context datat entre 383 i 406, la qual cosa assenyalava la datació inicial d'aquesta forma (Garbsch, 1966, lám. 40, n. 20; Hayes 1980, p. 515); s'ha constatat, tanmateix, en un context de Cartago datat vers 320-360 (*Atlante*, p. 106). La cronologia final és difícil d'establir, donat que es tracta d'una forma d'àmplia perduració; Hayes creu que el tipus A acaba de produir-se vers l'any 500, i el B

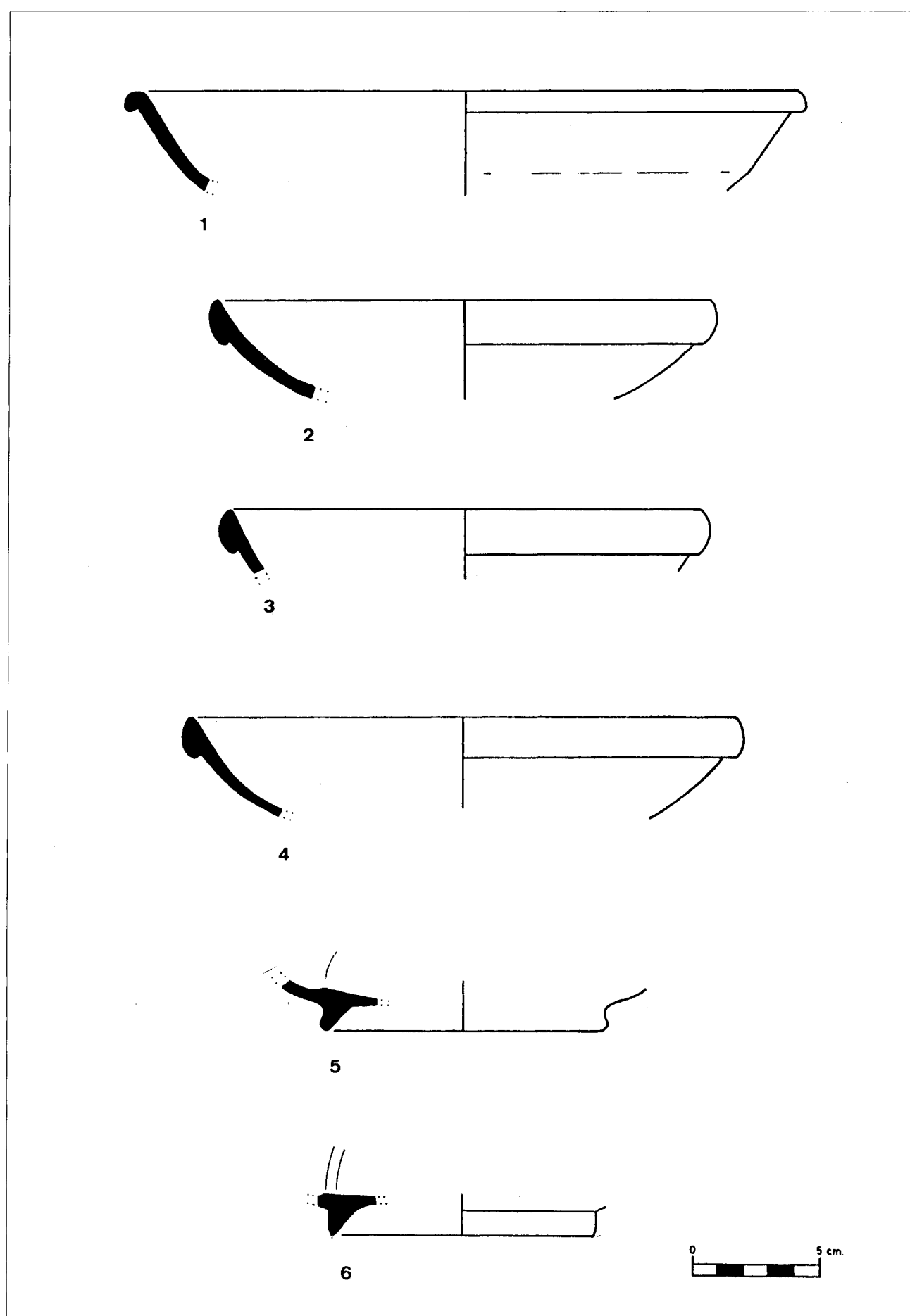

Figura 7.- Sigil·lata africana D.

cap a 530 (1972, p. 144); tanmateix, s'ha detectat a Cartago, en contextos del segle VI (*Atlante*, p. 106), malgrat que creiem que no s'ha de descartar la possibilitat de que en aquest cas es trobes en estat residual.

Tanmateix, a Marsella, els tipus A i/o B es troben als estrats del segle V, essent encara força abundants en un nivell de finals del V o inicis del VI, i es troba encara en un altre datat ja en ple segle VI (Bonifay, 1983, pp. 308-317). Per altre banda, és completament absent als estrats del segle VI avançat i del VII, la qual cosa sembla corroborar la hipòtesi de Hayes sobre el final de la producció d'aquests tipus. A l'abocador de mitjans del segle V del carrer d'en Vila-roma de Tarragona s'han documentat els tipus Hayes 91 A i B, així com l'*Atlante* lám. XLVIII, 16 (TED'A, 1989, p. 137, fig. 50).

52 - Vora, visera i part de la paret. No és possible precissar si correspon al tipus A o al B. Producció D 1; engalba de color ataronjat fosc, espès, aplicada a l'interior, sobre la vora i a les dues cares de la visera. Diàmetre de la vora (interior): 17 cm. Referència estratigràfica: "C/2/3 C. Mod. Sc. Criptopòrtic. Sc. Nord. E-1". Número d'inventari: 50.483 (fig. 8, n. 1).

Forma Hayes 91 C

Bol amb visera. Producció D 2. Cronologia: 530-600 fins un moment indeterminat del segle VII (Hayes, 1972, p. 144). A Marsella hi apareix (amb un percentatge considerable) en un estrat datat molt a finals del segle V o ja a inicis del VI (Bonifay, 1983, pp. 312-314; p. 313, fig. 22, n. 38 a 40). Hi és present, tanmateix, als estrats posteriors dels segles VI i VII.

A l'abocador de mitjans del segle V del carrer d'en Vila-roma de Tarragona s'han trobat dos exemplars que poden identificar-se, amb reserves, amb aquest tipus (TED'A, 1989, p. 139, fig. 51, n. 1207 i 1210). Tanmateix es documenta, també a Tarragona, en un context de la segona meitat del segle V, al carrer de Sant Llorenç (TED'A, 1989, p. 138). Tot això sembla indicar que el tipus 91 C apareix ja durant la segona meitat del segle V, potser a mitjans del mateix, tenint encara una reduïda presència que no serà abundant fins a finals d'aquest segle i inicis del següent.

53 - Vora i part del cos. Producció D 2; engalba espessa i brillant, aplicada tant a l'interior com a l'exterior del fragment. Diàmetre de la vora: 17 cm. Referència estratigràfica: "C/121, Q-27, E-I" (fig. 8, n. 2).

Forma Hayes 12

Copa amb peu. Producció D 2 (*Atlante*, p. 114). A Can Modolell (com en altres jaciments propers) existeixen varis exemplars que creiem que deuen atribuir-se millor a la producció D 1, encara que altres són de la producció D 2. Cronologia: es documenta a *Conimbriga* als nivells de destrucció dels anys 465/468 (1975, p. 267-268); a Cartago, al turó de Byrsa, en un dipòsit datat probablement en la segona meitat del segle V (Deneauve, 1974), a Sant Martí d'Empúries (Almagro, 1964, p. 52, fig. 16, n. 1) amb Late Roman C (forma Hayes 3) i les formes Hayes 81 i 104 B o C en sigil.lata africana D (la qual cosa apunta a una cronologia dintre del segle VI), i a Cartago, en contextos de finals del segle V i inicis del VI (*Atlante*, p. 114) i del segon o el tercer quart del segle V (Neuru, 1982, p. 200; p. 206, lám. III, n. 9 y 10, tipus Hayes 12, n. 1).

Hem de constatar que a Marsella, on s'ha trobat una important quantitat de sigil.lata africana amb una bona seriació estratigràfica, no s'hi ha localitzat cap exemplar; el mateix succeeix a l'abocador del carrer d'en Vila-roma a Tarragona, datat a mitjans del segle V. Tot això pot indicar, o bé la reduïda distribució (per altre banda força evident) d'aquesta forma ceràmica (com pot succeir en el cas de Marsella), o bé que vers el 450 d. C. encara no havia fet la seva aparició (possibilitat que permet plantejar el cas de Tarragona), encara que seria a punt de fer-ho, que pocs anys després arribaria ja a *Conimbriga*.

54 - Perfil gairebé complet. Tipus Hayes 12 - Lamboglia 22 B (segons la classificació de l'*Atlante*). Producció D 1/2; engalba densa i semibrillant. Número d'inventari: 50.210 (fig. 8, n. 3).

55 - Vora i part de la paret. Tipus Hayes 12 - Lamboglia 22 B. Producció D 1; engalba espessa, que es troba tant a l'interior com a l'exterior. Diàmetre de la vora: 10,5 cm aproximadament. Referència estratigràfica: "C. Mod. C/61, Q- O-b, Sc. B, E-IV". Número d'inventari: Mod. 50.200 (fig. 8, n. 4).

56 - Vora i bona part de la paret; dos fragments que uneixen entre si, però que probablement corresponen a la mateixa peça (o a dues idèntiques). Tipus Hayes 12 - Lamb. 22 B. Producció D 1; engalba aplicada tant a l'interior com a l'exterior de la peça. Diàmetre de la vora: 11 cm. Referències estratigràfiques: "C/122, Q-28, E-1" y "C/26, Q-2, N-IV" (fig. 8, n. 5).

57 - Dos fragments que no uneixen entre si, però que probablement formaven part de la mateixa peça; permeten apreciar bona part del perfil. Tipus Hayes 12-Lamb. 22 B. Producció D 2; engalba espessa, aplicada tant a l'interior com a l'exterior. Diàmetre de la vora: 11 cm. Referència estratigràfica: "C-1/3, Sc. Criptopòrtic E-1, Sc. Sud. C. Mod.". Número d'inventari: 50.623-1 i 50.623-2.

58 - Bona part del perfil. Tipus Hayes 12 - Lamb. 22 B. Producció D 1/2; engalba de tonalitat mat, força perduda. Diàmetre de la vora: 12 cm. Referència estratigràfica: "C/59, Q-6, E-III" (fig. 8, n. 6).

59 - Vora i bona part de la paret. Tipus Hayes 12. Lamb. 22 B. Producció D 1/2; engalba semibrillant, interior i exterior, que apareix fumada a la cara interna. Diàmetre de la vora: 11 cm. Referència estratigràfica: "C-45, Q-9, N-IV- a-b".

60 - Vora i part de la paret. Correspon probablement al tipus Lamboglia 22 b, Producció D 1; engalba interior i exterior, amb una aplicació "a bandes" a la paret interna, similar a la de la sigil.lata hispànica tardana. Diàmetre de la vora: 11,5 cm. Referència estratigràfica: "C/141, Q-28, E-III".

61 - Vora i arrencament de la paret. Tipus Hayes 12 n. 1, encara que pel seu perfil s'apropa a la Hayes 12/110. Producció D 1/2; engalba semibrillant. Diàmetre de la vora: 12 cm. aproximadament. Referència estratigràfica: "C. 71, C. Mod. Sc. Criptopòrtic E-IV a. Sc. Nord". Número d'inventari: 50.788 (fig. 8, n. 7).

62 - Vora i part de la paret. Tipus Hayes 12 n. 1. Producció D 2; engalba brillant aplicada tant a l'interior com a l'exterior. Diàmetre de la vora: 11 cm. Referència estratigràfica: "C/5, Q-3, N-I-R-2" (fig. 8, n. 8).

Hayes 12, probablement (bases)

63 - Fragment de peu de copa, que pot correspondre, a jutjar pel seu perfil, a les formes Hayes 93, 95, 100, 101 o, més probablement, a la 12. Producció D 2; l'engalba

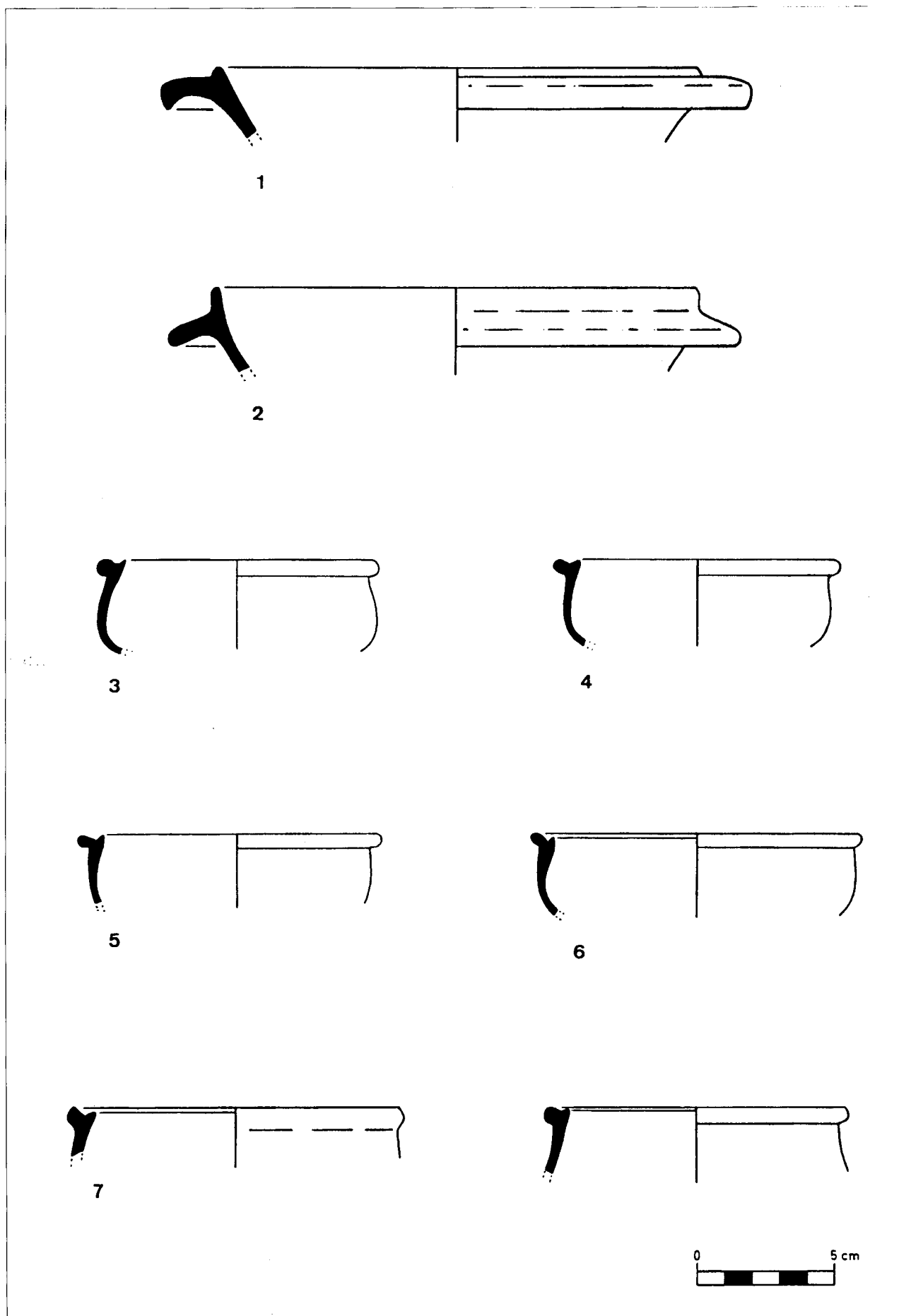

Figura 8.- *Sigil-lata africana D.*

es troba a interior i és aplicada parcialment a l'exterior. Diàmetre de la base, indeterminat. Referència estratigràfica: "C/41, Q-7, E-III" (fig. 9, n. 1).

64 - Peu similar a l'anterior, amb les mateixes possibilitats d'atribució formal. Producció D 2. Referència estratigràfica: "C/41, Q-7, E-III".

Bases amb decoració estampillada

Hayes va dividir al seu estudi la producció estampillada en diferents estils decoratius, tot anomenant-los correlativament amb diverses lletres de l'alfabet. Els que s'han trobat a Can Modolell corresponen als estils A I i/o A II, i potser a l'A III. L'estil A I es data vers 320-350, l'A II en 350-420 i l'A III cap a 410-470 d. C. Degut a la seva diferència cronològica amb la resta dels materials africans tardans i a la petitesse dels fragments, creiem que a Can Modolell tenen un caràcter residual.

65 - Base de forma indeterminada. Producció D 1; engalba aplicada tant a l'interior com a l'exterior de la peça, cas poc comú que potser podria fer-nos pensar en els moments inicials de la producció. Decoració consistent en palmetes no tipificables pel seu estat fragmentari, però enquadables dins de l'estil A II o l'A III de Hayes. Referència estratigràfica: "Q-33, 10/6/79, E-IV-b" (fig. 9, n. 4).

66 - Base de plat de forma indeterminada. Producció D 1. Decoració de palmetes del tipus Hayes 44 - *Atlante* 114, de l'estil A II de Hayes i probablement "chevrons" del tipus Hayes 77 - *Atlante* 143, de l'estil A II (i típics del plat de la forma Hayes 64). Per aquesta raó, s'ha de situar amb seguretat aquest fragment dintre de l'estil A II de la producció estampada. Referència estratigràfica: "C/87 C. Mod. Q-10 bis, E-IV" (fig. 9, n. 5).

67 - Base de plat de forma indeterminada. Producció D 1. Decoració estampillada de palmetes de tipologia no precisable, potser la Hayes 1 - *Atlante* 108, que és present als estils A I - II o Hayes 2 - *Atlante* 109, de l'estil A II de l'autor britànic, amb una cronologia àmplia, en ambdós casos, del segle IV. Correspon probablement a l'estil A II. Referència estratigràfica: "C. Mod. C/91, Q-10, -IV" (fig. 9, n. 6).

Decoració de "glantzönfilm" (7)

68 - Fragment de paret, proper a la base. Producció D 2. Presenta a la part interna una línia reservada, sense engalba, la qual cosa ens fa pensar que es tracta de la decoració de "glantzönfilm" documentada en alguns exemplars de la forma Hayes 87. Referència estratigràfica: "C/205, Q-35, E-III, C. Mod." (fig. 9, n. 2).

Bases

69 i 70 - Dos fragments de base corresponents a alguna de les formes antigues de la producció (Hayes 58 a 64). Producció D 1 i D 1/2. Referències estratigràfiques: "C-1/3, Sc. Criptopòrtic, E-1, Sc. Sud" "C. 71. C. Mod. Sc. Criptopòrtic E-IV a. Sc. Nord".

71 - Fragment de base i peu, de parets molt primes; presenta una acanaladura a la part interna del fons. És possible que es tracti d'un exemplar de la forma Hayes 91, encara que aquesta atribució ens sembla dubtosa. Pro-

ducció D 1/2; engalba semibrillant, aplicada a l'interior. Diàmetre del peu: 5 cm. Referència estratigràfica: "C. Mod. C/5/6 Sc. Criptopòrtic. E-IV a. Sc. Sud" (fig. 9, n.3).

72 a 76 - Cinc fragments de bases de tipologia indeterminable. Producció D 1 els quatre primers, i indeterminada el darrer. Referències estratigràfiques: "C/121, Q-27, E-I", "C. 71. C. Mod. Sc. Criptopòrtic E-IV a. Sc. Nord", "C. Mod. Sc. Criptopòrtic. E-IV a. Sc. Sud", "C. Mod. C/5/6 Sc. Criptopòrtic E-IV a. Sc. Sud" i "C/2/3 C. Mod. Sc. Criptopòrtic Sc. nord. E-1".

Fragments informes

77 a 85 - Nou fragments informes. Producció D 1, a excepció del darrer, que és indeterminat. Referències estratigràfiques: "C. Mod. C/5/6 Sc. Criptopòrtic. E-IV a. Sc. Sud" (cinc fragments), "C/2/3 C. Mod. Sc. Criptopòrtic Sc. nord. E-1", "C/2/3 C. Mod. Sc. Criptopòrtic. Sc. Nord. E-1", "Q-21, estrat 1" i "C/134, Q-30, E-I".

Ceràmica africana de cuina

Pel que fa a aquesta producció en general, ens adrecem als estudis de Hayes (1972 i 1980) i a l'*Atlante* (AAVV, 1980), on es troba tota la informació actualitzada sobre el tema.

86 - Plat de la forma *Ostia I*, fig. 264, que té una cronologia compresa entre les èpoques antoniniana-severiana i finals del segle IV o inicis del V d. de J.C. Número d'inventari: 50.271 (fig. 9, n. 7).

87 - Fragment de vora de plat, de llavi pendent. Correspon, igual que l'anterior, a la forma *Ostia I*, fig. 264, Referència estratigràfica: "C. Mod. Q-50/65, N-6".

88 - Fragment de vora de plat o tapadora de la forma *Ostia I*, fig. 261 (que té una datació compresa entre l'època severiana i finals del segle IV o inicis del V) o potser millor l'*Ostia IV*, fig. 60, datada entre 320 aprox. i inicis del segle V. L'argila és la típica d'aquestes produccions africanes, malgrat que presenta una engalba exterior atípica en les mateixes, de color groguenc, característica, per altre banda, de les àmfores nord-africanes, així com d'alguns bols o morters amb visera. Diàmetre no calculable, però probablement superior a 42 cm. Referència estratigràfica: "C. Mod. C/5/6/ Sc. Criptopòrtic. E-IV a. Sc. Sud" (fig. 9, n. 8).

Llànties africanes

Forma Hayes I - Atlante VIII

Per a l'estudi d'aquesta producció les dades principals es troben recollides als estudis de Hayes (1972) i d'Anselmino i Pavolini a l'*Atlante* (AAVV, 1980).

89 - Llàntia gairebé completa. Correspon a la forma *Atlante VIII D 6a* (disc rectangular amb dues prominències laterals semicirculars, i canal obert), que té una cronologia de la segona meitat del segle V (*Atlante*, p. 195). Engalba de color taronja; l'argila no és visible, degut a la restauració moderna de la peça; per la mateixa raó, no és possible presentar una secció fiable de la peça. Referència estratigràfica: "Criptopòrtic, sector Nord, E - 1". Número d'inventari: 50.237 (fig. 10, n. 1; publicada a SAMM, 1985, p. 47, fig. 30).

90 - Base. Referència estratigràfica: "C/122, Q-28, E-1". Número d'inventari: 50.228/2.

(7) Sobre aquest tipus de decoració, vegeu el que s'ha dit en relació a la forma Hayes 87; confrontar nota 3.

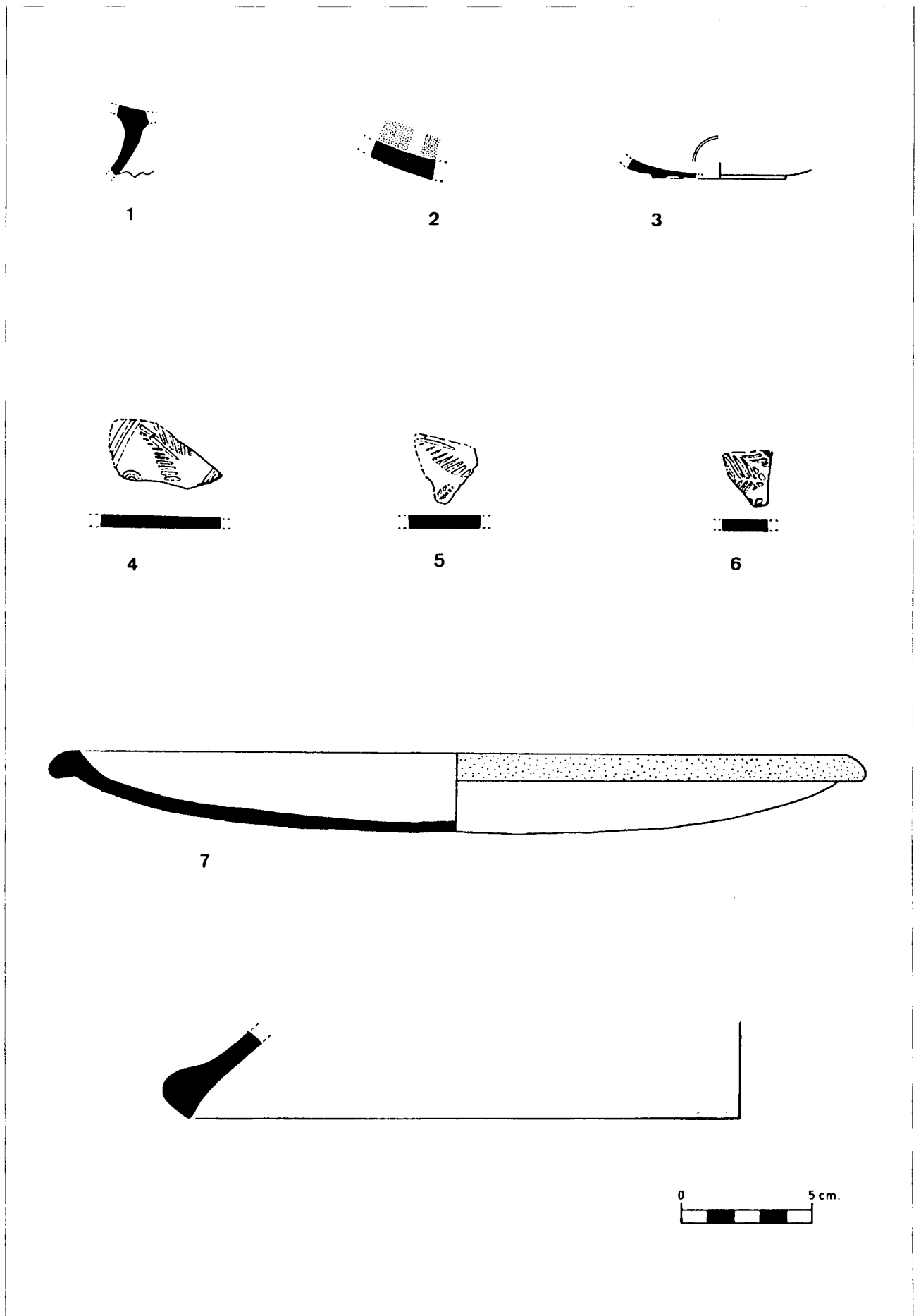

Figura 9.- Sigil·lata africana D (números 1 a 6; els números 4, 5 i 6 presenten decoració estampillada); ceràmica africana de cuina (números 7 i 8).

Forma Atlante IX

A l'*Atlante* (AAVV, 1980, p. 198) s'atribueix una cronologia del segle V al tipus IX A 3, però no es diu res sobre la datació del que aquí ens ocupa.

91 - Disc decorat, i zona adjacent al mateix. Forma Atlante IX C (espatlla convexa i llisa, canal obert, decoració de *venera* en el disc; AAVV, 1980, p. 198). Argila i engalba de color ataronjat; desgriant de quars. Decoració poc marcada. Referència estratigràfica: "C/122, Q-28, E-1". Número d'inventari: 50.228 (fig. 10, n. 2).

Forma Hayes II - Atlante X

Aquesta forma de llànties, denominada també "africana clàssica", sembla haver-se creat durant el primer quart del segle V; fou exportada en gran quantitat durant el període vàndal a Cartago, trobant-se en les excavacions d'aquesta ciutat encara en estrats de la segona meitat del segle VI (Tortorella, 1987, p. 298). A Marsella és abundant, tanmateix, als estrats del segle VI (Bonifay, 1983, p. 324).

92 - Orla; no és possible precisar el tipus concret de la llàntia. Engalba exterior semibrillant, mitjanament densa i parcialment ennegrida pel fum. Referència estratigràfica: "C. 71 C. Mod. Sc. Criptopòrtic E-IV a, Sc. Nord".

93 - Orla decorada i part del disc. Argila de color gris clar, per efecte d'una excessiva coccio. Engalba del mateix color que l'argila. Decoració poc marcada. Sense referència estratigràfica. Número d'inventari: Mod. 50.245 (fig. 10, n. 5).

94 - Nansa i part de l'orla. No és possible precisar el tipus concret, degut a no conservar-se el disc ni el canal. Argila i engalba de color rosa-ataronjat, clar, mat. Dos fragments que uneixen entre si. Un té referència estratigràfica ("Q-27, E-I, C/121"), mentre que a l'altre fragment li manca, encara que té el número d'inventari. Mod. 50.441 (fig. 10, n. 3, dreta).

95 - Orla decorada. Argila i engalba de color gris fosc, pràcticament verdós, a causa d'un excés de coccio. Malgrat això, a jutjar pel tipus de decoració, creiem que pot pertànyer a la mateixa peça que el fragment anterior, donat que és possible que s'assolissin diversos graus de coccio en diferents parts de la peça, com succeeix en altres casos. Referència estratigràfica: "Q-27, E-I, C/121" (fig. 10, n. 3, esquerra).

96 - Nansa i part de l'orla i el disc. No és possible precisar el tipus, donat que no es conserva el canal. Argila i engalba de color gris; fractura força llisa. Un motiu decoratiu de l'orla correspon al tipus R 2 de Mactar (Bourgeois, 1980, p. 84, fig. 11); la decoració del disc representava probablement una palmera, tal i com succeeix en altres casos coneguts. Número d'inventari: 50.207 (fig. 10, n. 6).

97 - Orla. Argila cuïta en foc reductor. Decoració poc marcada; un dels motius de l'orla correspon al R. 2 de Mactar (veure més a dalt). Referència estratigràfica: "C. Mod. C/2/4 Sc. Criptopòrtic. Sc. Nord. 1". Número d'inventari: 60.229/1 (fig. 10, n. 7).

(8) Malgrat haver-se restaurat aquest exemplar, s'ha pogut localitzar un altre fragment de la base, que uneix perfectament amb la resta. Diàmetre de la base: 10 cms. Referència estratigràfica: "C/24, Q-O-a, N-IV" Número d'inventari: "Can. Mod. 50.139". Tanmateix, s'han trobat dos fragments de vora, que, a jutjar pel seu perfil, dimensions i característiques generals, podrien correspondre també a l'esmentat plat. Referències estratigràfiques: "C-1/3, Sc. criptopòrtic, E-1, Sc. Sud" i "C. Mod. C/5/2. Sc. Criptopòrtic. Sc. Sud. E-IV a". Número d'inventari del segon fragment (el primer no en té): 50.742.

98 - Base. Argila en coccio reductora, força basta; potser formava part de la mateixa peça que el fragment anterior, el qual presenta les mateixes característiques de coccio. Referència estratigràfica: "C. Mod. C/2/4 Sc. Criptopòrtic. Sc. Nord. 1". Número d'inventari: 50.229/2.

Llàntia tripolitana (?)

Les llànties tripolitanes (formes *Atlante* XIII a XV) presenten una argila vermellosa i fina, ben depurada, i una engalba del mateix color. Es caracteritzen per tenir el disc rodó. La Lomia (1971, p. 32) fixa la seva cronologia en el segle IV, mentre que Hayes proposa una datació del segle IV i primera meitat del V per al seu tipus I (= *Atlante* XIII) i del V per al II (= *Atlante* XIV). A Ostia (Itàlia) s'ha documentat en un context de la segona meitat del segle IV o inicis del V (*Ostia IV*, p. 95 ss.; *Atlante*, p. 204).

99 - Orla i part del disc. Argila i engalba de color vermell - ataronjat fosc, brillant. A jutjar pel seu disc marcadament circular, podria tractar-se d'una llàntia tripolitana, de les quals s'han atestat exemplars a Tarragona, a l'abocador del carrer d'en Vila-roma, datat a mitjans del segle V (TED'A, 1989, fig. 85, n. 4.10, y fig. 87, n. 7), a Alacant (*Atlante*, p. 205) i potser a Porto Cristo, Mallorca (Tortorella 1981, p. 377; a l'*Atlante*, tanmateix, no es recull com a tripolitana). Referència estratigràfica: "C. Mod. C/91, Q-10, E-IV" (fig. 10, n. 8).

Fragments de tipologia indeterminable

100 a 105 - Sis fragments de llàntia nord-africana. Referència estratigràfica: "Sepultura n. 2" (fragment de fons, zona propera al bec de la llàntia), "C/122, Q-28, E-1 ?" (referència insegura. Número d'inventari: 50.228/4. Informe), "C/122, Q-28, E-1?" (Referència insegura. Número d'inventari: 50.228/3. Carena), "C. Mod. C/2/4 Sc. Criptopòrtic. Sc. Nord. 1" (nansa), "C/2/3 C. Mod. Sc. Criptopòrtic. Sc. Nord. E-1", "C. Mod. Q-37, E-III, 21-10-79" (dos becs de llàntia).

Sigil.lata xipriota

En relació a l'estudi d'aquesta producció, el treball més important publicat fins ara és el de Hayes (1972), on es troben les dades més importants per a l'estudi de totes les questions relacionades amb la mateixa.

106 - Plat gairebé complet, reconstruït a partir de diferents fragments (fig. 11, n. 1; publicat en SAMM. 1985, p. 41, fig. 24, com a sigil.lata africana D). Argila dura, compacta, de color rosa-ataronjat, porosa, amb alguns vàcuols; fractura llisa. Engalba de color taronja, molt diluïda, adherent, de tonalitat mat. Presenta dues acanaladures decoratives a la vora. Diàmetre de la vora: 31 cm. Número d'inventari: 50.269. Correspon a la forma Hayes 2 de la sigil.lata xipriota (Jàrraga-Clariana, 1994); el peu, tanmateix, és més alt que a la resta d'exemplars repertoriats fins ara (Hayes 1972, p. 373 - 375; AAVV, 1980, lám. CXXI, n. 5-9).

Aquesta peça s'identifica amb la versió antiga de la forma Hayes 2 (Hayes 2 fig. 2, n. 10 i 13, segons la classificació de l'*Atlante*), degut al seu peu marcadament triangular. Hayes la considera una imitació de la seva forma 84 de la producció nord-africana, amb una cronologia compresa entre la segona meitat del segle V i inicis del VI. Aquesta peça ha estat publicada anteriorment (SAMM 1985, fig. 24) com sigil.lata africana D (8).

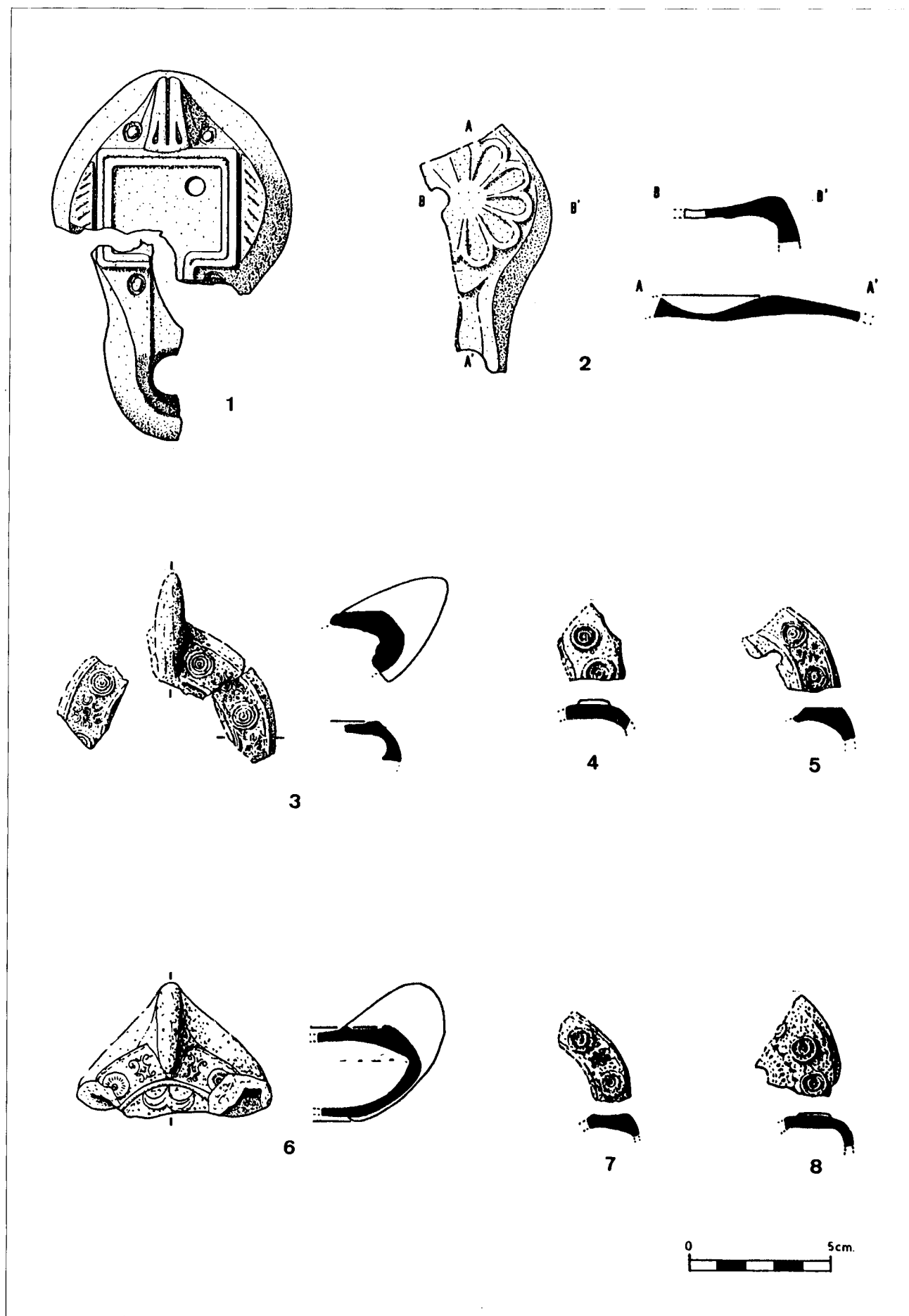

Figura 10.- Llànties.

Sigil.lata grisa estampillada

A diferència de les produccions africanes, la sigil.lata grisa i ataronjada estampillada presenta actualment greus problemes de cronologia, donat que els seus tipus formals semblen tenir una llarga perduració en el temps. Així, en les estratigrafies de Marsella, les formes que aquí ens ocupen (Rigoir 1, 2, 3 i 18) són abundants ja en els estrats de mitjans i segona meitat del segle V, tot perdurant en els següents (Bonifay, p. 327 a 334); la forma Rigoir 15 és absent a aquest jaciment. A Lleida, en un context datable molt a finals del segle IV o a la primera meitat del V (monedes de la dinastia teodosiana; forma Hayes 61 B de la sigil.lata africana D) s'han documentat les formes Rigoir 1, 3 (A i B), 6, 15 i 18 en sigil.lata grisa, i fragments informes en ataronjada (Junyent - Pérez 1985).

A més, la forma Rigoir 1 en sigil.lata grisa es documenta al derelict de Fos-sur-Mer (Provença), juntament amb les formes Hayes 99 C, 104 C i 108, per la qual cosa Tortorella li atribueix una cronologia de segona meitat del segle VI (Tortorella, 1981, pp. 369 i 375); de tota manera, la presència a aquest jaciment de la forma Hayes 67 en sigil.lata africana D (difícil d'explicar en relació al context esmentat), obliga a considerar aquesta aparent evidència cronològica amb precaució.

Forma Rigoir 1

107 - Perfil complet. Argila de color gris verdós, de fractura irregular i mitjanament rugosa; no presenta engalba. Decoració estampillada a la vora, mitjanament marcada, consistent en rosetes similars a les recollides a l'*Atlante* (lâm. XI, n. 30). Número d'inventari: 50.143. (fig. 11, n. 2).

108 - Perfil complet. Argila de color gris clar, amb una tonalitat verdosa; fractura no visible, a causa de la restauració moderna de la peça. Engalba de color gris verdós fosc, semibrillant, poc densa i irregularment conservada. Decoració estampillada, a base de palmetes en el fons intern i rosetes (similars a les publicades a la lâmina XI, n. 4 de l'*Atlante*) sobre la vora. Número d'inventari: 50.142. (fig. 12, n. 1; publicat a SAMM. 1985, p. 41, fig. 26).

109 - Perfil complet. Està format per diferents fragments, algun dels quals no uneix entre si, però que deuen pertànyer a la mateixa peça. Argila de color gris clar, dura, compacta, depurada, de fractura llisa, que presenta alguns vàcuols; engalba de color una mica més fosc, mitjanament densa, semibrillant. Diàmetre de la vora: 42-43 cm. Presenta decoració estampillada, poc marcada, de palmetes en el seu fons intern, i de rosetes sobre la vora. Aquestes darreres són similars a les publicades a l'*Atlante* (lâmina X, n. 54) i per Rigoir (1971, p. 47, n. 550, de Tarragona). Diàmetre de la vora: 41 cm. Referència estratigràfica: "C. Mod. C/91, Q- 10, E-IV". Número d'inventari: 50.212 (fig. 12, n. 2).

110 - Vora. Argila de color gris; engalba molt tènue, del mateix color, que fa cos amb l'argila. Solament resten indicis de la decoració existent sobre la vora, consistent probablement en motius arquiformes o bé rosetes. Diàmetre de la vora: 31 cm. Referència estratigràfica: "CM. Q. 66-67, N- IV" (fig. 13, n. 1).

111 - Vora. Argila de color vermell amarronat, de fractura granulosa; engalba de color gris, mitjanament densa, mat. Decoració estampillada de cercles dentats. Referència estratigràfica: "Criptopòrtic, Sc. Nord, E - I". Número d'inventari: 5708 (fig. 13, n. 2).

112 - Vora. Argila de color gris clar, dura, de fractura rugosa; engalba de color gris plom, densa, mat. Decoració sobre la vora consistent en cercles dentats. Referència estratigràfica: "Q - 20, E - 1". Número d'inventari: 50628 (fig. 13, n. 3).

Forma Rigoir 2 o 3

113 - Vora; forma Rigoir 2 o, millor, 3. Argila de color gris clar. No presenta engalba apreciable, tan sols una petita pel·lícula que fa cos amb la pasta. No s'aprecia decoració. Diàmetre de la vora: 28 cms. aproximadament. Referència estratigràfica: "C. Mod. C/5/2. Sc. Criptopòrtic. Sc. Sud. E - IV A" (fig. 13, n. 5).

114 - Vora. Forma Rigoir 2 o 3, més probablement (donat la seva inclinació) la 2. Argila de color gris clar, dura, homogènia, de fractura llisa; engalba del mateix color que la pasta, que forma una fina pel·lícula en contacte amb la mateixa. Decoració estampillada sobre la vora, a base de rosetes, similars a les publicades a l'*Atlante* (lâm. X, n. 54). Referència estratigràfica: "Criptopòrtic, E - 1". Número d'inventari: 50.236 (fig. 13, n. 4).

Forma Rigoir 15

115 - Perfil complet. Argila de color gris clar, porosa, de fractura finament granulosa; desgredant de petits fragments de quars. Engalba de color gris verdós clar, poc densa, que fa cos amb la pasta. Decoració exterior de rodeta. Número d'inventari: 50.141 (fig. 13, n. 7).

116 - Vora. Argila de color gris clar, dura, compacta, depurada; engalba del mateix color, mitjanament densa, adherent, de lluentor d'aspecte metàl·lic. Decoració estampillada en la paret exterior, amb motius similars (encara que no iguals) als números 51 a 60 de la lâmina XI de l'*Atlante*. Diàmetre de la vora: 10 cms. Referència estratigràfica: "C. Mod. C/75, Q-13, E-I" (fig. 13, n. 6).

Forma Rigoir 15 (?)

117 - Dos fragments informes, de paret vertical, corresponents a una copa (Rigoir 15, 18 o similar). Argila de color gris; engalba aplicada a l'exterior, gris, mat. Decoració exterior de rodet. Referència estratigràfica: "C. Mod. C/5/2. Sc. Criptopòrtic. Sc. Sud. E-IV a".

Forma Rigoir 18

118 - Bona part del perfil (vora i paret, inclosa la carena). Argila de color gris, sense engalba. Decoració de rodet a l'exterior, poc marcada. Diàmetre de la vora: 13,5 cm. Referència estratigràfica: "Sepultura n. 2" (fig. 14, n. 2).

119 - Part alta de la paret i inici de la carena. Argila de color gris; engalba més fosca que l'argila (estesa tant a l'interior com a l'exterior), espessa i mat. Decoració exterior de rodet. Diàmetre no calculable. Referència estratigràfica: "CM. Q. 66-67, N-IV" (fig. 14, n. 3).

120 - Fragment de vora, atribuïble probablement a aquesta forma. Argila de color gris fosc, porosa, de fractura rugosa; engalba de color gris fosc, mitjanament densa, brillant, estesa tant a l'interior com a l'exterior. Presenta una atípica decoració vertical de rodet a la paret exterior. Número d'inventari: 50.235 (fig. 14, n. 1).

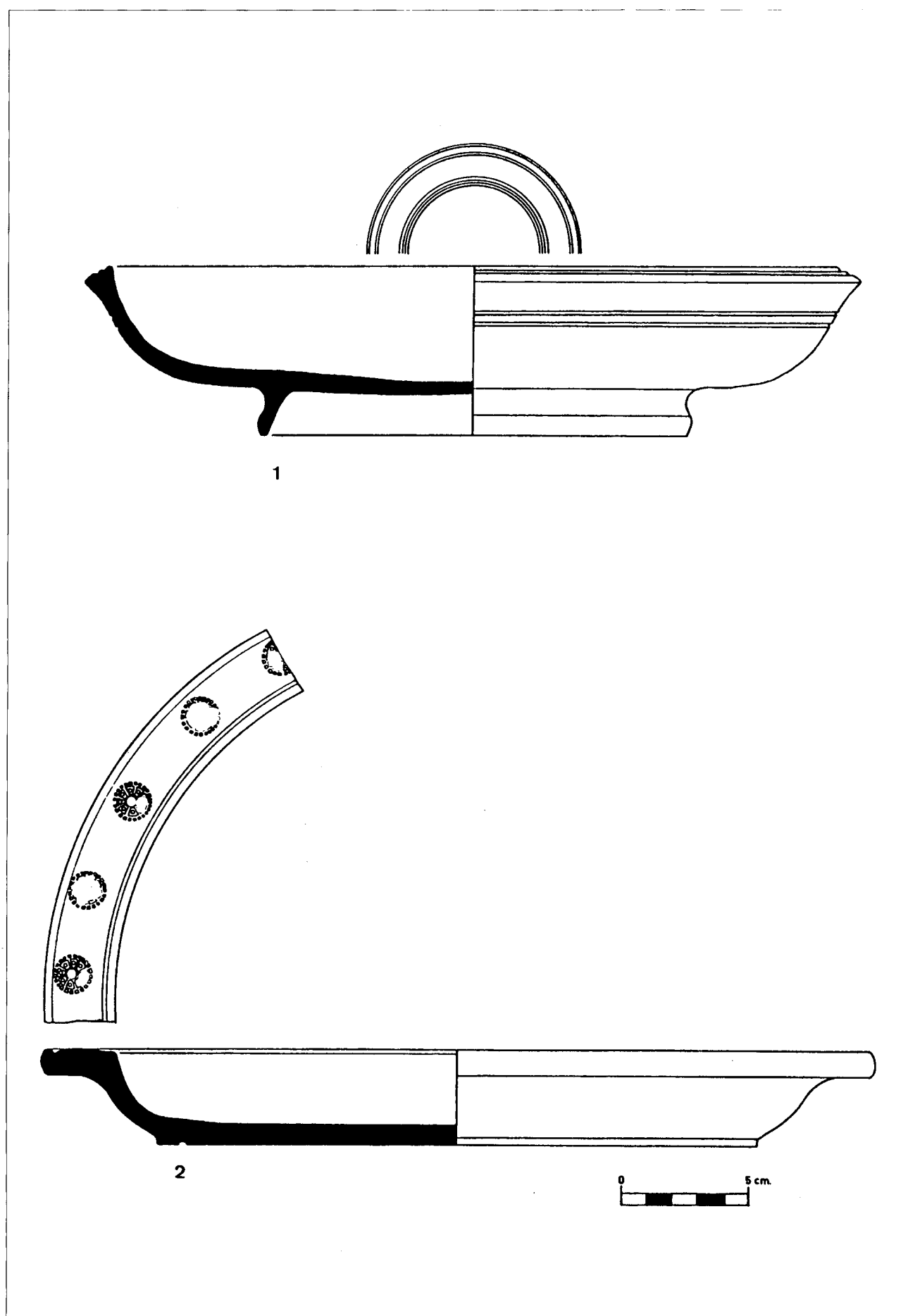

Figura 11.- Sigil.lata xipriota (número 1). Sigil.lata grisa estampillada (número 2).

Bases (probablement forma Rigoir 1 o similar)

121 - Base de plat decorat, pertanyent probablement a la forma Rigoir 1. Argila de color gris clar, que presenta mica a les parets. Restes pràcticament desaparegudes de l'engalba. Indicis de decoració estampillada a base de palmetes no determinables, molt deteriorades. Referència: "SC-13, Q-1, N- IV, Sc. C" (fig. 14, n. 4).

122 - Fragment de base de plat, amb decoració estampillada a base de rosetes i palmetes estilitzades. Argila de color gris verdós, dura, de fractura llisa; engalba de color gris fosc, molt perduda i poc densa. El tipus de palmeta és molt similar al que Rigoir (1968, p. 186) considera típic de la producció provençal. Número d'inventari: 50.403 (fig. 14, n. 5).

123 - Base de plat, pertanyent probablement a la forma Rigoir 1. Argila de color gris, dura, compacta, de fractura rugosa i exfoliada, similar al de la sigil·lata africana D. Engalba de color gris aplicada a l'interior, poc densa, diluïda, homogènia i adherent, mat. Presenta dos parells d'acanaladures al fons intern, potser emmarcant una zona decorada que no s'ha conservat. Diàmetre de la base: 37 cm. Referència estratigràfica: "Q-35, E-III, C. Mod".

124 - Fragment de base de plat, que correspon probablement a la forma Rigoir 1, la 4 o la 8. Argila de color gris i engalba molt tènue, mat, que fa cos amb la pasta; a les parets s'aprecien fragments de mica. Decoració estampillada en el fons intern, consistent en rosetes de quatre puntes, de les quals no coneixem paral·lels. Diàmetre de la base indeterminat. Referència estratigràfica: "CM. Q. 66-67, N-IV" (fig. 14, n. 6).

125 - Fragment de base, probablement pertanyent a la forma Rigoir 1 o algun altre tipus de plat. Argila de color gris, dura, de fractura força neta; al fons intern s'hi disposen dues acanaladures concèntriques. No conserva decoració. Referència estratigràfica: "C/26, Q-2, N-IV".

126 - Dos fragments de base i de peu (potser de la mateixa peça) corresponents probablement a la forma Rigoir 1 o similar. Argila de color gris clar; fractura lleugerament rugosa, i desgredant de quars. No presenten engalba, ni s'aprecia decoració. Referència estratigràfica: "C. Mod. C/5/2. Sc. Criptopòrtic. Sc. Sud. E-IV a".

Fragments informes

127 - Quatre fragments informes, no decorats. Referència estratigràfica: "CM. Q. 66-67, N-IV" (tres fragments); "Q-11, E-3".

(9) Confrontar, com a exemple, el cas de l'àmfora Keay LIV bis, les parets de la qual són força primes, essent tota l'àmfora de petites dimensions.

Per altre banda, l'afirmació de Keay segons la qual l'esmentat recipient de *Pollentia* pot considerar-se com una àmfora degut a presentar un *titulus pictus* cau per la seva base degut a què aquest suposat *titulus pictus* no és més que un grafit incís (Arribas, Tarradell & Woods, 1978, p. 61, fig. 28, p. 62, fig. 29, n. 11; en la p. 60 resta clar que es tracta d'un grafit) la lectura del qual no és massa clara; encara que s'ha interpretat com *Saturninus*, hi ha la possibilitat, degut al nexa que presenta, que pugui llegir-se *Saturinus*, és a dir, un diminutiu del nom *Saturius*. Aquesta peça ha estat també reproduïda per Vegas (1973, p. 98, fig. 34, n. 1).

(10) Confrontar Abascal, 1986, *passim*.

Gerra o àmfora amb decoració incisa

Forma Vegas 42 - Keay LXXIX

Aquest tipus de recipients són considerats per Keay com àmfores, malgrat llurs petites dimensions, donat que es coneix un exemplar a *Pollentia* que presenta un nom incís (interpretat com *Saturninus*), i que aquest autor considera un *titulus pictus*. No creiem que aquest simple argument serveixi per a definir aquest tipus de recipients com a àmfores, encara que tampoc no podem negar que ho fossin basant-nos solament en el poc gruix de les parets d'alguns exemplars coneguts (9).

128 - Coll i part de les espatlles. Argila de color taronja, de bona qualitat (fig. 14, n. 7). La peça de Can Modolell correspon a la forma LXXIX A de la tipologia de Keay (1984, p. 369 a 371, i 374), idèntica a la forma 42 de Vegas, que aquesta autora classifica com a gerra de ceràmica comuna. Keay assenyala la presència d'exemplars d'aquesta forma a Tarragona, Barcelona, *Pollentia*, Porto Cristo (ambdues a Mallorca) i Can Flit (Eivissa), i proposa una datació compresa entre mitjans del segle V i la segona meitat del VI d. C.

Creiem possible que la forma LXXIX de Keay tingui alguna relació amb la LXX de la mateixa tipologia, de la qual solament es coneixen una sèrie de cossos de recipients (no associats a vores ni bases) amb decoració incisa molt similar a la que aquí ens ocupa. Tanmateix, sembla tractar-se de peces de majors dimensions que la forma LXXIX, la qual té paral·lels molt similars, des del punt de vista formal, en determinades gerres pintades tardo-romanes (10). Donat llur escàs nombre i llur difusió geogràfica, és possible que aquestes ceràmiques fossin objecte de comercialització, desconeixent-se el seu focus d'origen. Aquest fet podria recolzar el concepte d'àmfora sota el qual les situa Keay, encara que sense poder-ho assegurar.

Ceràmica comuna acanalada

Les excavacions de Can Modolell han proporcionat diversos fragments de ceràmica acanalada pel procés de tornejat. L'argila és de color beige clar (amb tendència al groc o ataronjat i vermellós en alguns casos), porosa, de fractura llisa, que presenta abundants vacuòls de petit tamany. Desgredant de quarç i mica. Les acanaladures, visibles sobre la superfície exterior, no són molt pronunciades, de 0,4 cm d'ample i situades a igual distància les unes de les altres. El gruix de la paret és de 0,6-0,7 cm.

No sabem si aquesta producció en ceràmica comuna pot tenir una cronologia tardo-romana o bé medieval, però la recollim aquí donat el seu context aparent; l'estratigrafia relativa que coneixem fa pensar que pugui ésser tardo-romana (veure les referències corresponents). A més, el fet de que es tracti de fragments informes (a excepció d'una mínima resta de vora) impedeix qualsevol precisió tipològica.

129 - Vora vertical d'una copa, o potser una gerra, de ceràmica acanalada. Pasta vermellosa. Referència estratigràfica: "C. Mod. C/5/6/ Sc. Criptopòrtic. E-IV a. Sc. Sud".

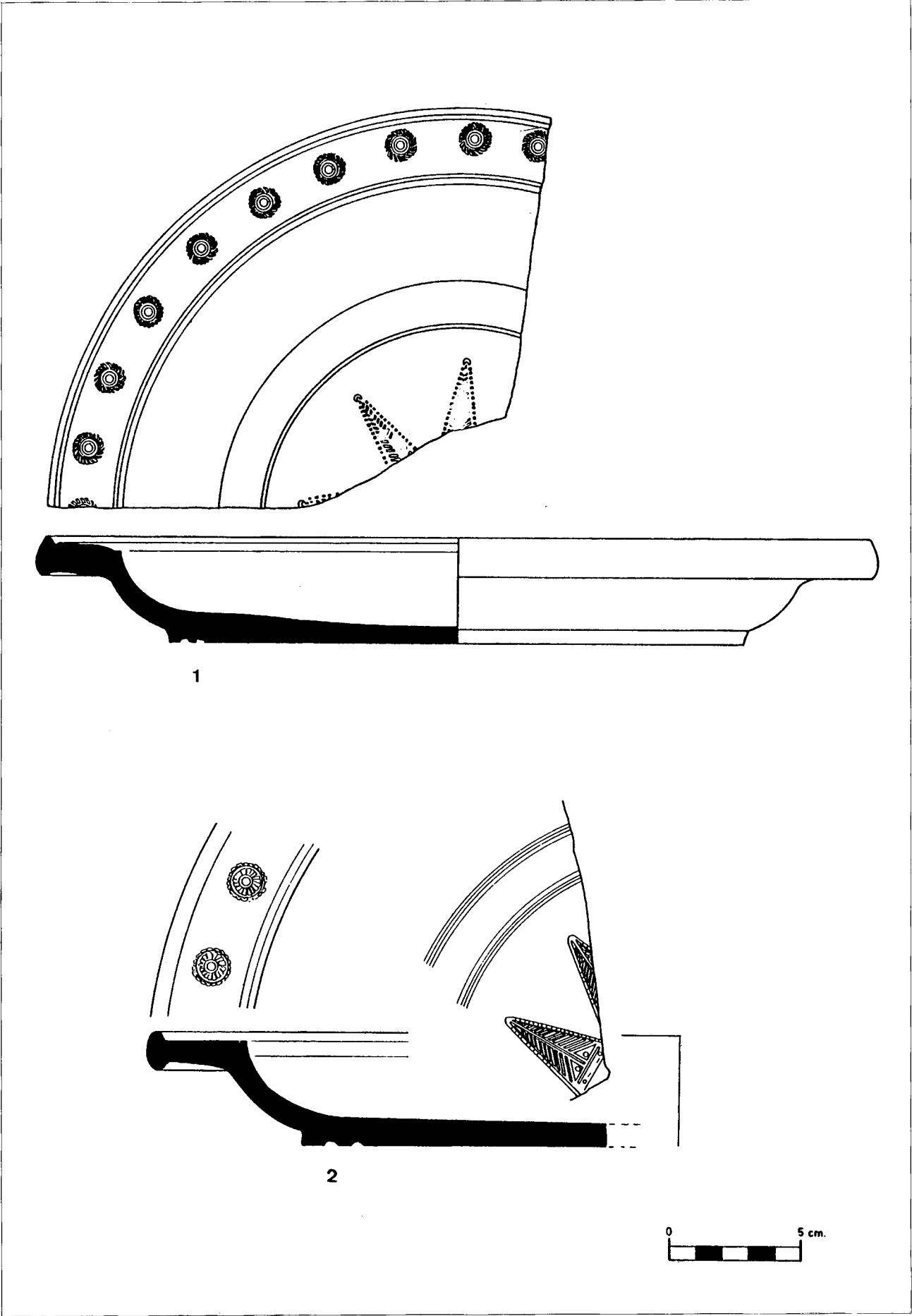

Figura 12.- Sigil·lata grisa estampillada.

130 a 146 - Fragments informes. Referències estratigràfiques: "C/41, Q-7, E-III. Fosa (altomedieval)" (un fragment); "C/87. C. Mod. Q-10 bis. E-IV" (tres fragments); "C. Mod. C/91, Q-10, E-IV" (un fragment); "C. Mod. C/5/6. Sc. Criptopòrtic. E-IV a. Sc. Sud" (sis fragments); "C/2/3 C. Mod. Sc. Criptopòrtic Sc. Nord. E-1" (sis fragments).

Àmfores africanes

Havent estat tractades en diferents estudis especialitzats, pel que fa a les àmfores tardo-romanes l'obra de síntesi més completa és, en aquests moments, l'estudi de conjunt de Keay (1984).

147 - Vora. Forma Tripolitana III - Keay XI. Argila de color beige verdós, no molt dura i arenosa, de fractura una mica rugosa però sense arestes; no presenta engalba. Diàmetre de la vora: 12 cm. Es tracta d'una producció de la Tripolitània, i es data entre finals del segle I i inicis del V d. C. Sense indicació estratigràfica. Número d'inventari: 50.630 (fig. 15, n. 6).

148 - Fragment de coll. Forma Keay VII. Argila de color ataronjat; engalba groguenca, típica d'aquesta producció. A la part exterior de la paret presenta una estampilla, amb el text *For / CH* en cartela rectangular. Aquesta peça ha estat esmentada per Keay (1984, p. 122), qui restitueix el text de l'estampilla com (*Fannius*) *For(tunatus) C(olonia) H(adrumetum)*, de la qual es coneixen altres exemplars (11). Es data entre inicis del segle IV i mitjans del V (Keay 1984, p. 123). Referència estratigràfica: "C. Mod. Q-34, E-III, on es va trobar un fragment d'ara paleocristiana". Número: 51.018 Mod. (figura 15, n. 5).

149 - Vora i part del coll. Forma Keay XXXV A. Diàmetre de la vora: 14 cm. Es va fabricar a la zona de Tunis; cronologia aproximada entre mitjans del segle V i la meitat del VI d. C. Sense indicació estratigràfica. Número d'inventari: Mod. 50.234 (fig. 15, n. 1).

150 - Vora. Correspon probablement a la forma Keay XXXV B. Argila i engalba característiques d'aquesta producció; el desgredant és quars. Diàmetre interior de la vora: 11 cm aproximadament. Referència estratigràfica: "Criptopòrtic, E - IV a". Número d'inventari: 50.770 (fig. 15, n. 4).

151 - Vora, part del cos i arrencament de la nansa. Forma Keay XXXVI B. Argila de color vermell ataronjat, porosa, que presenta abundants vacuòls i desgredant de quars. Engalba de color blanquinós a l'exterior. Diàmetre de la vora: 16 cm. Produïda a la zona de Tunis, la seva

(11) Altres exemplars d'aquesta marca es documenten a Lectoure (Gers, França), Ostia i Thamusida (Zevi-Tchernia 1969, pp. 183-184, i fig. 14). Tanmateix, apareix en una àmfora, pertanyent també a la forma VII de Keay, conservada en el Museu Comarcal del Maresme (Mataró), i que procedeix d'Eivissa. Presenta el mateix tipus d'estampilla, en aquest cas en la variant "Fanfort / Col. Hadr." (Miró, 1980, p. 385; p. 392, fig. 12a, 13 i 14).

(12) Agraïm al senyor Carles Martí l'haver-nos permès consultar els fitxers de l'estudi que té en curs.

(13) En relació a un fragment d'àmfora (número 148 del nostre inventari) s'indica en una etiqueta que el mateix procedeix del lloc on s'hi trobà un fragment d'ara paleocristiana. L'esmentada etiqueta porta la referència "C. Mod. Q - 34, E - III". De tota manera, segons comunicació personal de I. Garí, qui dirigí part de les campanyes d'excavació, el fragment de *mensa* fou trobat de forma casual en el marge del camí. Donades aquestes premisses, no podem considerar segura la procedència estratigràfica d'aquesta peça.

cronologia oscil·la entre el segon quart del segle V i inicis del VI d. C. Sense indicació estratigràfica. Número d'inventari: 50.484 (fig. 15, n. 3).

152 - Vora. Forma Keay LVII B (confrontar especialment Keay, 1984, p. 296, fig. 128, n. 5 y 11). Diàmetre de la vora: 13 cm. Produïda a la zona de Tunis, la seva cronologia es situa vers la segona meitat del segle V i el VI. Sense indicació estratigràfica. Número d'inventari: Mod. 50.316 (fig. 15, n. 2).

153 - Nansa i part de la paret. Presenta l'argila i l'engalba típiques de la producció africana. No és possible determinar la forma a la qual podia haver pertangut, podent correspondre a les Keay VII, XXV, XLVI, LVII B, LX, LV B, LXII, LIX. Referència estratigràfica: "C. Mod. C-191, Q-36, E-I".

154 - Nansa d'àmfora de forma indeterminable. Referència estratigràfica: "Fosa n. 3-A (altomedieval)".

155 a 160 - Sis fragments informes, algun dels quals presenta a l'engalba estries de poliment. Argila i engalba típiques de la producció africana. Referències estratigràfiques: "Q-2, fosa 4/1" (un fragment); "Q-33, 10/6/79, E-IV-b"; (un fragment); "C/205, Q-35, E-III C. Mod." (quatre fragments).

Monedes

A Can Modolell s'ha trobat un escàs nombre de monedes dels segles III i IV. Donat que són poc rellevants per al nostre estudi (donat que es tracta de peces probablement residuals en la majoria dels casos) i que estan essent estudiades per Carles Martí i Garcia (12), ens limitem a donar aquí una breu referència de les mateixes, sense entrar en més detalls.

161 - Moneda de Claudi II (tipus *Providentia Aug.*) (Q - 35, nivell indeterminat).

162 - Moneda dels anys 270 d. C. (tipus *Consecratio*) (Q - 6, N - IV).

163 - Moneda de Tètric (Q - 27, N - IV b).

164 - AE 2 de Constantí I (*Vot XX mult XXX*), de Siscia (Q - 25, N - IV).

165 - AE 2 de Constantí I, de Tréveris (Q - 37, "nivell sorrenc").

166 - AE 3 de Constantí I tipus *Gloria exercitus*) (Q - 65, nivell indeterminat).

167 - AE 3 del tipus *Gloria exercitus* (335 - 341 d. de J.C.) (Q - 25, N - III).

168 - AE 3 de Constanci II Cèsar (tipus *Gloria exercitus*) (Q - 24, N - IV d).

169 - AE 2 de Constanci II (Q - 26, N - I).

170 - AE 3 dels anys 341-346 d. C. (Q - 2, N - IV).

171 - AE 4 dels anys 341-387 d. C. (Q - 27, N - IV b).

172 - AE 2 de Magne Màxim, de Lió (Q - 7, N - IV).

173 - Petit bronze baix-imperial, frustre (no sabem si és AE 3 o AE 4) (Q - 25, N - III).

Fragment de *mensa* d'altar paleocristiana (fig. 16)

174 - Angle d'una *mensa* d'altar, cristiana. Va ésser trobat al marge d'un camí que travessa el jaciment, sense poder concretar-se el seu context estratigràfic (13). És treballada en pedra calcària groguenca, segurament del país. Presenta les motlures típiques d'aquestes ares; correspon al tipus de *mensa* rectangular, que es sostenia mitjançant pilars o columnetes.

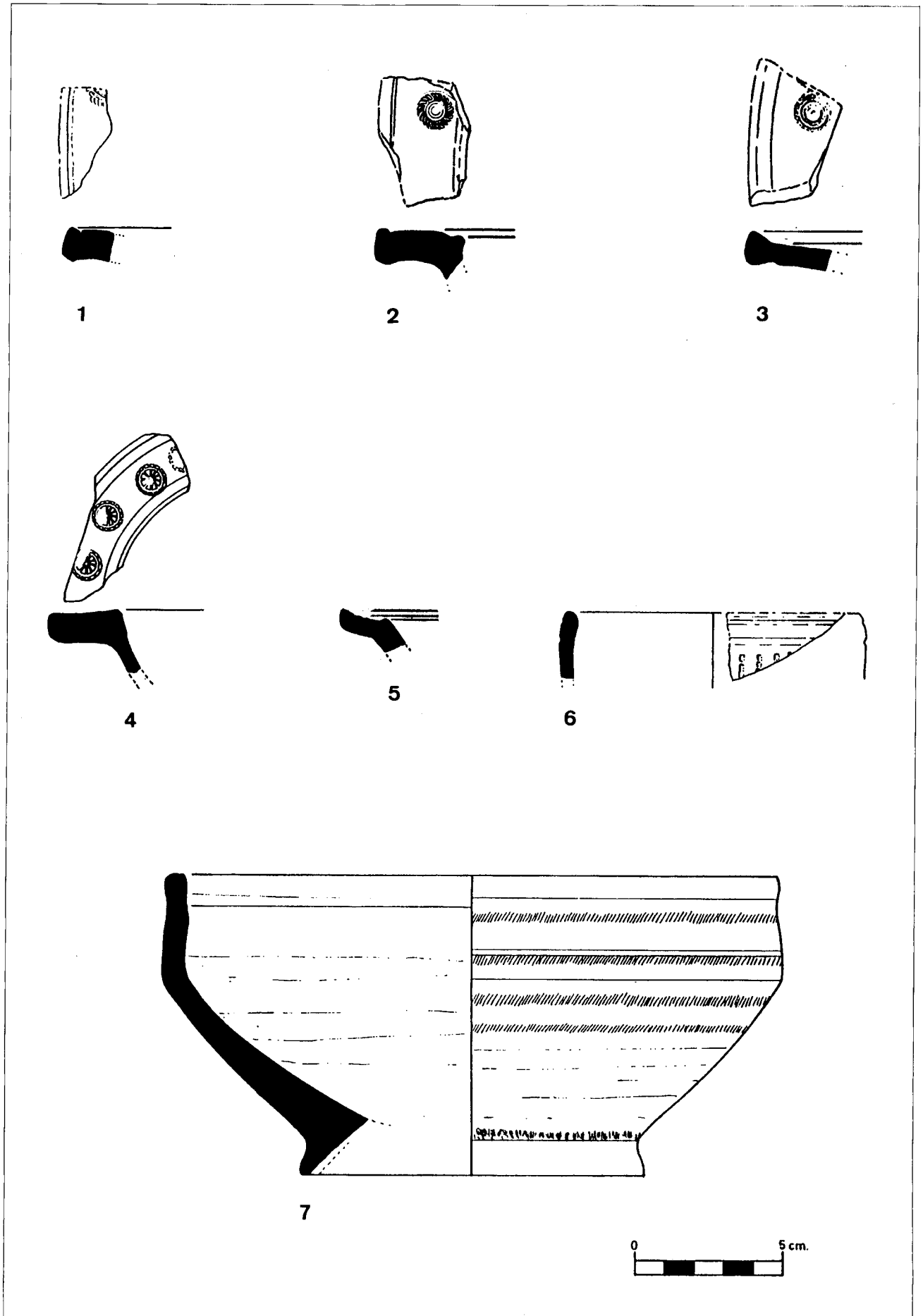

Figura 13.- Sigil-lata grisa estampillada.

Palol, que ha estudiat aquestes ares d'altar, esmenta altres exemplars catalans de Roses i Empúries, a la costa gironina, així com a l'església de Sant Pere de Terrassa (Vallès Occidental) i a Sant Pere de Casserres (Osona) (Palol 1967, p. 185 i 187), a les quals cal afegir un altre exemplar trobat a Santiga, a Santa Perpètua de Mogoda (Vallès Occidental) (Vinyals, 1984). No podem precisar la cronologia del fragment de Can Modolell, encara que Palol esmenta exemplars d'altres llocs datats als segles V i VI; tanmateix, no podem dir res sobre la seva possible relació amb les estructures localitzades a Can Modolell, donat que desconeixem el seu context estratigràfic.

INTERPRETACIÓ ESTRATIGRÀFICA I ESTRUCTURAL

El mètode de treball utilitzat en aquesta excavació consistí en la realització de quadrícules de 2 x 2 m (en alguns casos de 2 x 1,5 m), que s'excavaren consecutivament, sense deixar testimonis intermitjos. La interpretació que pot fer-se a partir de les dades escrites i gràfiques existents és problemàtica, però tot i així és possible; nosaltres ho hem intentat en un estudi interpretatiu de les restes (Clariana-Jàrraga, 1990), al qual ens remetem pel que fa a la problemàtica detallada d'aquestes qüestions.

Les estructures arquitectòniques més antigues localitzades aquest indret poden datar-se en el segle I, a jutjar pel material ceràmic reutilitzat en l'aparell d'aquests murs (sigil.lata hispànica de la forma Dragendorff 18, ceràmica de parets fines i un coll d'àmfora de la forma Dressel 2/4; SAMM, 1978, p. 94; p. 95, làm. II). Més concretament, a jutjar pel material dels estrats que s'associen a les construccions, aquestes degueren edificar-se cap a l'època de l'emperador Claudi (Bonamusa et al. 1987, p. 180).

Com ja hem dit, en aquest lloc hi existí durant l'alt imperi un petit santuari mitraic dedicat al culte de Kautes o Kautopates, com ho evidencien les troballes epigràfiques que s'hi han fet.

L'abandonament d'aquestes estructures (testimoniats pels nivells amb restes de teulada caiguda que s'hi han trobat) podria datar-se a finals del segle III, com ho podrien indicar els dos plats de sigil.lata africana C de la forma Hayes 50 trobats al quadre 28 (números 5 i 6 del nostre inventari), o bé ja en el segon quart del segle IV com a mínim, com sembla deduir-se d'una moneda de Constanci II (número 168 de l'inventari) trobada en la zona de l'escalinata del sector A (estrat IV d, nom que designa la teulada caiguda que es va trobar a aquella zona); tinguem en compte que la forma Hayes 50 de la sigil.lata africana C sembla haver-se fabricat encara en època constantiniana.

En un moment determinat, i després de l'abandonament de les estructures arquitectòniques de l'alt imperi, es procedí a terraplenar tota la zona, tot amortitzant en una de les àrees del jaciment (el que hem anomenat sector B en el plànol) l'estructura anomenada "criptopòrtic" pels seus excavadors, així com l'escalinata adjacent a la mateixa (i potser construïnt-se algunes noves edificacions, de les quals es localitzaren indicis insegurs) mentre que en una altra part (el que anomenem sector A) es construïren noves edificacions. Aquestes darreres eren bastides sobre l'estrat d'amortització de les estructures anteriors (anomenat estrat IV) i eren cobertes per un estrat general, anomenat estrat III pels seus excavadors, i que era a la seva vegada cobert pels nivells superficials

(Clariana-Jàrraga 1990, pp. 332 - 333).

L'anàlisi visual de les restes arquitectòniques encara existents ens fa pensar que els murs de la segona fase corresponen, probablement en la seva totalitat, als fonaments d'una construcció. Val a dir que no s'han localitzat restes de paviments corresponents a aquestes estructures.

Posteriorment, en un moment imprecís que pot situar-se a la baixa antiguitat o més probablement ja a l'alta edat mitjana, es varen excavar algunes tombes d'inhumació a l'àrea ocupada anteriorment per aquestes estructures, i encara més tard, i sens dubte a l'alta edat mitjana, s'hi excavaren algunes fosses, en l'interior del rebliment de les quals hi foren trobats materials arqueològics propis d'aquell moment.

El que més ens interessa aquí, en relació a la fase tardo-romana, és la datació de l'estrat IV i, per tant, de les estructures arquitectòniques que es fonamenten en el mateix. Aquest estrat s'ha considerat de cronologia medieval, per haver-se trobat fragments del que s'anomena "ceràmica grisa medieval". Aquesta cronologia, encara que no impossible, es fa difícil de sostenir, donat que les tombes abans esmentades (que podrien ésser tant tardo-romanes com medievals) deuen haver-se excavat en un moment en què l'edificació era ja abandonada, tot col·locant-se una d'elles al costat d'un mur, tal i com succeeix en altres casos coneguts (Barcelona i Badalona, per exemple). Per altre part, les fosses, que perforen tant les parets com les tombes, foren reblertes amb terres que contenien ceràmiques inequívocament altomedievals (SAMM, 1978, p. 96; p. 97, làmina IV). Tres fases altomedievals consecutives, encara que no impossibles, sí ens semblen excessives (Clariana-Jàrraga, 1990, p. 334).

Creiem que la referència a la "ceràmica grisa medieval", no té per què ésser considerada "a priori" com a tal, sinó com a ceràmica comuna de cuina que pot molt bé ésser tardo-romana; en la memòria de l'excavació del "criptopòrtic" (SAMM, 1982) es parla de coccions deficients i ceràmiques fetes a torn lent, la qual cosa pot coincidir perfectament amb un horitzó cronològic tardo-romà.

L'estudi de les ceràmiques tardo-romanes de l'estrat IV reforça aquesta possibilitat. En el sector A, s'hi trobà ceràmica lluent; sigil.lata africana D, formes Hayes 76 n. 1, 3 i Hayes 12 - Lamb. 22 B, així com fragments de bases decorades, de l'estil A II; sigil.lata grisa estampillada, forma Rigoir 1; sigil.lata xipriota, forma Hayes 2, i una possible llàntia tripolitana. En el sector B s'han trobat fragments de la forma Fulford 27 de la sigil.lata africana C tardana, així com de la Hayes 67 o la 76, Hayes 87 A, 80, 93 B, 99, Hayes 12 - Lamb. 22 B i un fragment de base decorada de l'estil A II o l'A III en sigil.lata africana D; ceràmica de cuina africana de la forma Ostia IV, fig. 60; llànties africanes de la forma Hayes II - Atlante X; sigil.lata grisa estampillada, formes Rigoir 2 i 3 i una possible 15; així com sigil.lata xipriota, de la forma Hayes 2.

Com a resultat de tot això, considerem que el terraplenament de les construccions altoimperials i la construcció de les estructures corresponents podria datar-se en la segona meitat avançada del segle V o molt a principis del VI, essent les formes més modernes la Fulford 27 de la sigil.lata africana C i les Hayes 12 i 93 B de la D, així com la Hayes 2 en sigil.lata xipriota; les formes Hayes 76, 87 A, 80 y 99 convenen també una datació del segle V, essent el material més antic (bases decorades) poc significatiu des del punt de vista estadístic.

En l'estrat III del sector A s'han documentat els se-

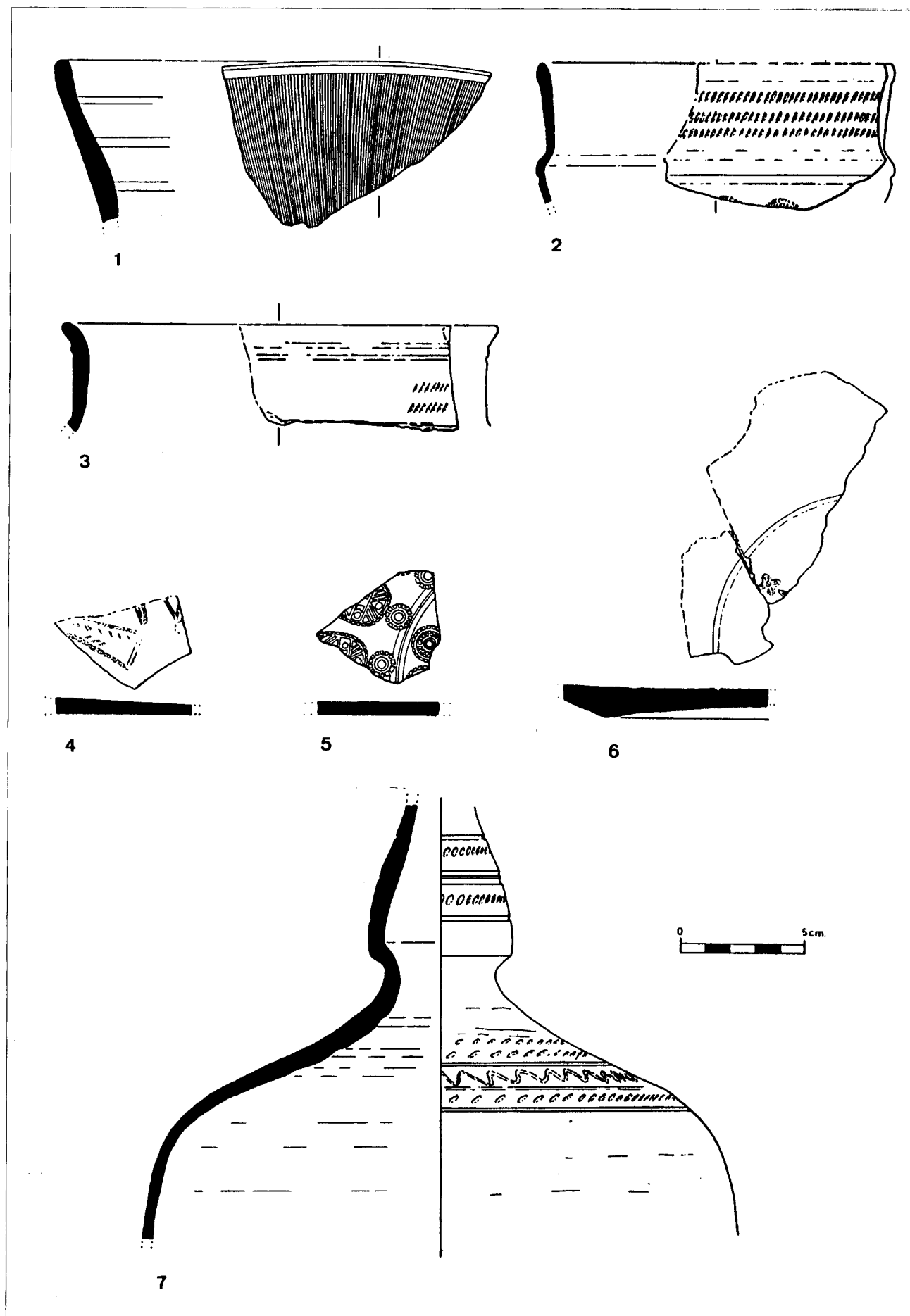

Figura 14.- Sigil.lata grisa estampillada (números 1 a 6). Gerra o àmfora amb decoració incisa (número 7).

güents materials: sigil.lata lluent; sigil.lata africana C tardana, forma Fulford 27; sigil.lata africana D, formes Hayes 61 B, 61 B o 104 A, 87 o 99 i Hayes 12 - Lamb. 22 B; i sigil.lata grisa estampillada. En el sector B, sigil.lata africana D, formes Hayes 61 A, Hayes 76, n. 1, 3, Hayes 88, 104 A, Hayes 12 - Lamb. 22 B i un fragment de base amb decoració de "glanztönfilm"; llàntia africana indeterminada i una base de sigil.lata grisa estampillada, potser de la forma Rigoir 1. És a dir, tots ells materials contemporanis als de l'estrat IV.

L'estrat III ha estat considerat com de cronologia medieval, recolzant-se en l'aparició de ceràmica grisa considerada d'aquesta època, i fins i tot de dues monedes de Jaume I, del segle XIII (SAMM, 1978, p. 97). No hi ha proves concloents per tal d'afirmar ni negar la cronologia medieval d'aquest estrat, però tanmateix debem tenir en compte que és el que cobreix les estructures arquitectòniques tardo-romanes, en el qual es perforen molt probablement les tombes d'inhumació i posteriorment les fosses, aquestes sens dubte altomedievals. Pensem, per tant, que és possible que la troballa d'aquestes monedes sigui deguda a algun accident o intrusió, causada, tal vegada, per l'activitat agrícola, o potser per alguna altre raó que no podem determinar (Clariana-Járrega, 1990, p. 338).

Pel que fa a la funció de les estructures arquitectòniques tardo-romanes, no tenim dades per tal de pronunciar-nos sobre la mateixa. La troballa aquesta zona d'una ara d'altar paleocristiana fa possible que es tracti d'un lloc de cult, malgrat que la manca d'un context estratigràfic segur en la troballa de l'esmentada peça relativitza el seu valor com a dada, donat que la seva presència en el jaciment pot ésser secundària, més encara si tenim en compte que es tracta d'un fragment. No és impossible que les construccions tardo-antigues corresponguin a una *villa* agrícola tardo-romana; en tot cas, les restes documentades no ens permeten, ara com ara, conèixer la planta de l'edifici.

Com a conseqüència de tot el que hem exposat, resulta força difícil que aquestes restes puguin correspondre a l'església medieval de Sant Joan (situada en aquesta zona, segons que ho atesten diverses fonts escrites) com es va proposar inicialment (SAMM, 1978, pp. 96 i 97); aquesta església potser s'alçava a pocs metres de distància de les restes aquí estudiades, com ho podrien indicar alguns murs que s'han detectat prop de les mateixes (SAMM, 1985, p. 24, fig. 7, y p. 25).

CONCLUSIONS

Malgrat els problemes que s'han especificat anteriorment, les troballes de Can Modolell són de gran interès, donat que permeten documentar, encara que sigui parcialment, una estratigrafia de la segona meitat avançada del segle V o molt a inicis del VI; val a dir que els materials de l'estrat IV coincideixen en aquest aspecte amb els documentats en la resta de l'excavació. La troballa de fragments pertanyents a una mateixa peça en l'estrat IV tant del sector A como del B proven que ambdós són contemporanis, i deuen formar part del mateix reblliment. Per altre banda, aquesta situació es dona també amb peces trobades unes en aquest mateix estrat IV i altres en els estrats superficials (de cronologia medieval o moderna, com ho proven els materials que s'han trobat en ells), la qual cosa documenta els intensos moviments de terres a què s'ha vist sotmès el jaciment.

Dels materials ceràmics estudiats no podem derivar

una interpretació econòmica del jaciment en època tardo-romana, donat que foren trobats en un terraplenament del terreny i, per tant, no podem conèixer la seva procedència. De tota manera, cal ressaltar la homogeneïtat de productes del segle V en la sigil.lata africana D (formes Hayes 76, 87 A, 99), així com l'abundància de la copa Hayes 12, d'identica cronologia, encara que pròpia ja de la segona meitat del mateix. Tanmateix, és força interessant la presència, relativament abundant, de la forma Fulford 27 de la sigil.lata africana C, així com de la forma Hayes 2 en sigil.lata xipriota; en ambdós casos, aquestes formes són de gran valor per tal de precisar la cronologia de finals del segle V o inicis del VI que proposem per a la formació de l'estrat IV.

La sigil.lata grisa estampillada, malgrat que en menor quantitat que les produccions africanes, es troba força ben representada, havent-s'hi documentat perfils complets (la qual cosa ens fa pensar que siguin d'identica cronologia que les peces africanes, i per tant, poden datar-se també a finals del segle V o inicis del VI); no s'ha trobat ni un sol exemplar de la producció ataronjada, ni de sigil.lata hispànica tardana; la "lucente" o lluent és poc representada, encara que s'han trobat dos perfils complets.

La funció de l'edifici tardo-romà no ha pogut ésser establerta, en conèixer tan sols molt parcialment la seva planta. S'ha de tenir en compte la possibilitat d'una finalitat cultural, que vindria avalada pel fragment de *mensa* d'altar, així com per l'aparent continuïtat de culte existent aquesta zona (epigrafia mitraica i església medieval, el moment de fundació de la qual es desconeix). Tanmateix, la manca de context estratigràfic segur en relació a l'esmentada *mensa* (i la mateixa poca entitat del fragment), l'aparent *hiatus* entre finals del segle III / inicis del IV i finals del segle V / inicis del VI i el desconeixement de la data de fundació d'aquesta església medieval (que no es documenta fins al segle XI), així com la seva possible relació (si n'hi ha) amb els edificis anteriors, no permeten plantejar la hipòtesi cultural amb dades contundents.

Potser l'aspecte més interessant que aporten les troballes de Can Modolell sigui la determinació d'un context estratigràfic que pot datar-se amb una relativa aproximació, i malgrat les dificultats ja esmentades, en la segona meitat avançada del segle V, o molt a inicis del VI d. C. Es coneixen abundants contextos del segle IV i de la primera meitat del V, principalment, alguns dels quals (com el de Tarragona) arriben a mitjans de l'esmentat segle; tanmateix, amb posterioritat, són relativament pocs els que es coneixen, i proporcionen datacions del segle VI avançat (excavacions de Cartago, Marsella i Nàpols, per exemple).

En canvi, de la segona meitat del segle V són pocs, com diem, els fins ara coneguts, i encara així, com succeïx en el cas de les excavacions del temple de la *Magna Mater* (Carignani et al., 1986) a Roma, s'han publicat molt parcialment o proporcionen molt poc material contemporani de la formació de l'estrat. Un context que pot datar-se també en un segle V avançat o inicis del VI el proporciona un estrat de les excavacions del port de Marsella (Bonifay, 1983); tanmateix, se n'assenyala un altre a Porto Torres (Sardenya) (Villedieu, 1986, p. 150 - 151). En el cas de Can Modolell, té el seu interès la documentació de les formes Fulford 27 de la producció africana C i Hayes 2 de la sigil.lata xipriota, que avalen la cronologia del context.

La formació de l'estrat IV de Can Modolell creiem que deu datar-se en la segona meitat avançada del segle V o

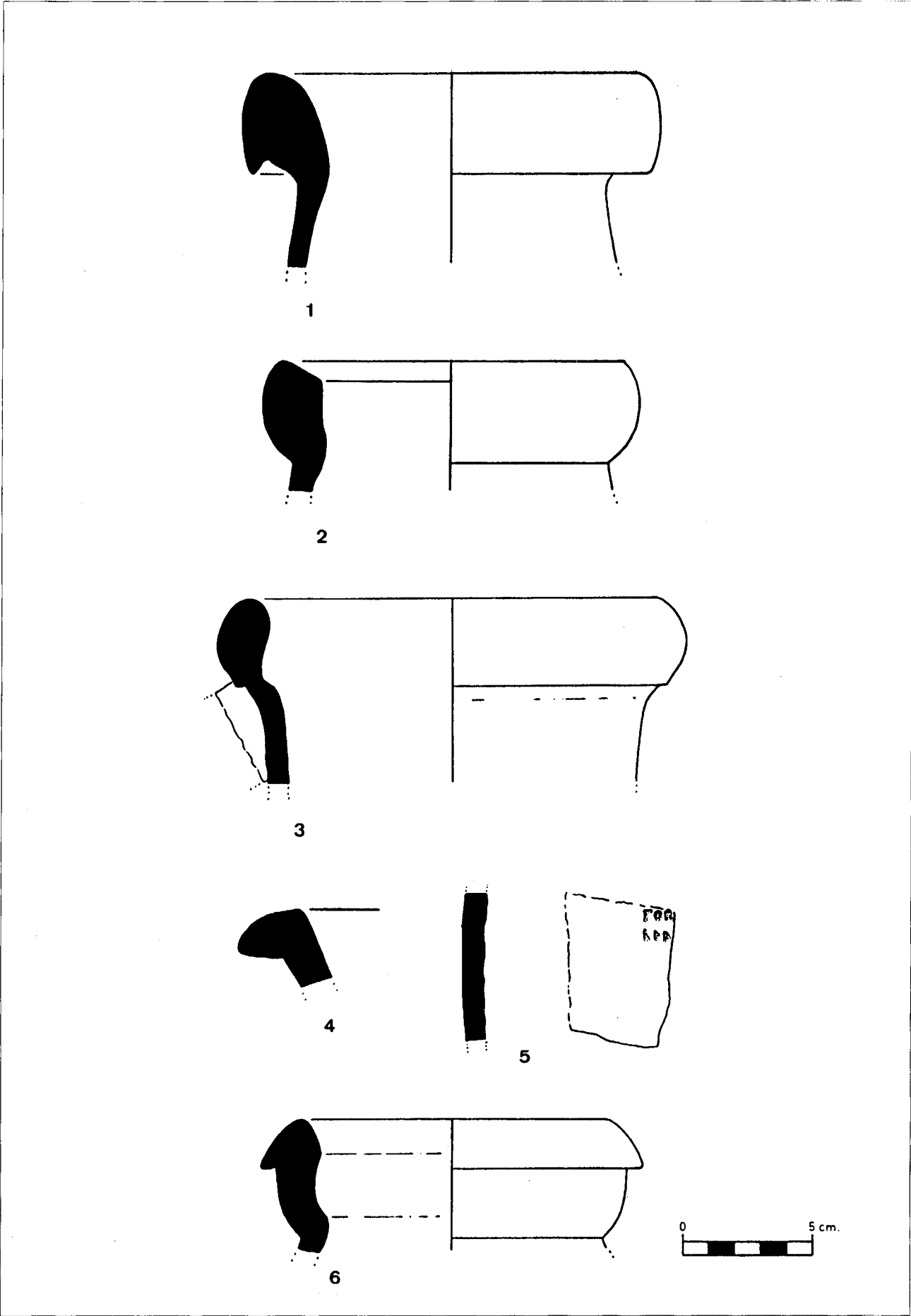

Figura 15.- Ânfores.

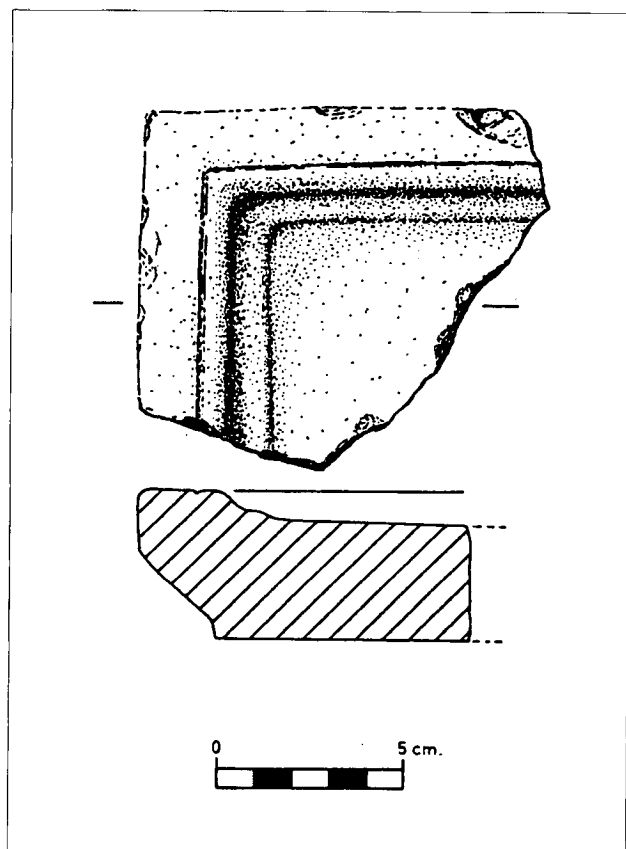

Figura 16: Fragment de mensa d'altar paleocristiana.

en els primers anys del VI. Ens porta a aquesta conclusió la presència de les formes Hayes 76, 87 A, 99 i principalment Hayes 93 B i 12 en sigil.lata africana D, així com les formes Fulford 27 en sigil.lata africana C (datada en la segona meitat del segle V i en la primera del VI) i Hayes 2 de la sigil.lata xipriota (de la segona meitat del segle V). Encara que no pertany a l'estrat IV, és també present a Can Modolell la forma Hayes 91 C, típica del segle VI, però que apareix ja a finals del V. Pel que fa a les àmfores, malgrat que la majoria d'elles no procedeixen de l'estrat IV, corresponen també a formes que poden datar-se entre la meitat del segle V i mitjans del VI.

Hem esmentat les formes ceràmiques que ens proporcionen una cronologia de la segona meitat, probablement avançada, del segle V. L'absència de formes com la Hayes 104 B ens indueix a no suposar una datació molt entrada en el segle VI; per altre banda, el gruix del material, tant de sigil.lata africana C tardana com de la D, quadra perfectament amb una cronologia de la segona meitat del segle V. Per aquesta raó, ens inclinem per aquesta datació, i apuntem una cronologia que es comprèn entre els anys 460/470 i 520 d. de J.C. per a la formació d'aquest estrat IV.

Finalment, no volem deixar de posar de manifest les possibilitats d'excavació que encara ofereix el jaciment arqueològic de Can Modolell, que permetrien probablement aclarir els dubtes que hem enunciat i que, tanmateix, auguren uns resultats de gran interès, tenint en compte les dades que fins ara hem pogut reunir. Esperem que treballs como aquest constitueixin una motivació que permeti continuar en aquesta línia d'investigació.

BIBLIOGRAFIA

- AA.DD. (1968) *Ostia I*, Studi Miscellanei, 13. Roma.
 AA.DD. (1977) *Ostia IV*, Studi Miscellanei, 23. Roma.
 AA.DD. (1981) *Atlante delle forme ceramiche I. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (medio e tardo impero)*, Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale, Roma.
 ABASCAL J.M. (1986) *La cerámica pintada romana de tradición indígena en la Península Ibérica. Centros de producción, comercio, tipología*. Madrid.
 ALMAGRO M. (1964) *Excavaciones en la Palaiapolis de Ampurias*, Excavaciones Arqueológicas en España, 27. Madrid.
 AQUILUÉ J. (1987) *Las cerámicas africanas de la ciudad romana de Baetulo (Hispania Tarraconensis)*, BAR International series, 337. Oxford.
 ARRIBAS A., TARRADELL M. & WOODS D.E. (1978) *Pollenia II. Excavaciones en Sa Portella (Alcudia, Mallorca)*, Excavaciones Arqueológicas en España, 98. Madrid.
 BELTRÁN M., PAZ J. & LASHERAS J.A. (1985) El teatro de Caesaraugusta: estado actual de las excavaciones, *Boletín del Museo de Zaragoza*, 4, Zaragoza, pp. 95-129.
 BONAMUSA J. (1985) Els testimonis mitraics il·lusionosos dins el contexte de la Tarraconense, *Laietània*, 2-3, Mataró.
 BONAMUSA J., CLARIANA J.F., GARÍ R.I., PERA J. & SOLER A. (1987) El jaciment de Can Modolell (Cabrera de Mar, Maresme) com a nucli de romanització, *Jornades Internacionals d'arqueologia romana. Documents de treball*, Granollers, pp. 180-186.
 BONIFAY M. (1983) Elements d'évolution des céramiques de l'Antiquité tardive à Marseille d'après les fouilles de la Bourse (1980-1981), *Revue d'Archéologie Narbonnaise*, XVI, Montpellier, pp. 285-346.
 BOURGEOIS A. (1973) Céramique paléochrétienne de Barcelona (Museo de Historia de la Ciudad), *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, XV, Barcelona, pp. 69-93. Barcelona (també a *Mélanges de la Casa de Velázquez*, VI (1970), Madrid).
 CABALLERO L. (1970) Nuevos datos sobre cerámica sigillata hispánica, sigillata clara de tipo B y sigillata brillante, *Trabajos de Prehistoria*, 27, Madrid, pp. 300-310.
 CABALLERO L. (1972) Cerámica sigillata gris y anaranjada paleocristiana en España, *Trabajos de Prehistoria*, 29, Madrid, pp. 189-218.
 CABALLERO L. & ARGENTE J.L. (1975) Cerámica paleocristiana, gris y anaranjada, producida en España. Cerámicas tardo-romanas de la villa de Baños de Valdearados (Burgos), *Trabajos de Prehistoria*, 32, Madrid, pp. 113-150.
 CARIGNANI A. et al. (1986) Roma. Il contesto del tempio della Magna Mater sul Palatino, (A. Giardina, ed.), *Società romana e impero tardoantico*, Bari, pp. 27-43.
 CLARIANA J.F. & JÁRREGA R. (1990) Aportación al conocimiento de unas estructuras arquitectónicas tardo-romanas del yacimiento arqueológico de Can Modolell (Cabrera de Mar, Barcelona), *Archivo Español de Arqueología*, 63, Madrid, pp. 330-344.

- DAURA A. et al. (1985) *El jaciment ibero-romà de Boades. Castells - Bages*, Manresa.
- DELGADO M. (1975) Les sigillées claires, *Fouilles de Conimbriga IV. Les sigillées*, Paris.
- DÉNEAUVÉ J. (1972) Céramique et lampes africaines sur la côte de Provence, *Antiquités Africaines*, 6, Paris, pp. 219 - 240.
- FABRE G., MAYER M. & RODÀ I. (1983) *Inscripcions romanes de Mataró i la seva àrea (epigrafia romana del Maresme)*, Mataró.
- FABRE G., MAYER M. & RODÀ I. (1984) *Inscriptions romaines de Catalogne I. Barcelona (sauf Barcelone)*, Paris.
- FULFORD M.G. & PEACOCK, D.P.S. (1984) *Excavations at Carthage: The British Mission*, vol. I.2. *The Avenue du Président Habib Bourguiba. Salammbô*, Sheffield.
- GANDOLFI D. (1981) La terra sigillata chiara D di Albintimilium, *Rivista di Studi Liguri*, XLVII (Omaggio a Nino Lamboglia, V), Bordighera, pp. 53-149.
- GARBSCH J. (1966) *Der Moosberg bei Murnau, Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte*, 12, Munich.
- HAYES J.W. (1972) *Late Roman Pottery*. Londres.
- HAYES J.W. (1976) Pottery: stratified groups and typology, *Excavations at Carthage 1975 conducted by the University of Michigan*, Ann Arbor, vol. I, pp. 47-107.
- HAYES J.W. (1977) North African flanged bowls. A problem in fifth century chronology, *Roman Pottery Studies in Britain and Beyond. Papers presented to John Gillam*, BAR, Supplementary series, 30, Oxford, pp. 279-287.
- HAYES J.W. (1978 a) Selected deposits, *Excavations at Carthage 1975 conducted by the University of Michigan*, Ann Arbor, vol. II, pp. 113-118.
- HAYES J.W. (1978 b) Pottery report-1976, *Excavations at Carthage 1976 conducted by the University of Michigan*, Ann Arbor, vol. IV, pp. 23-98.
- HAYES J.W. (1980) *A Supplement to Late Roman Pottery*, Londres.
- JÁRREGA R. (1986) *Les ceràmiques fines i el comerç a la Barcelona tardo-romana (segles IV-VI)*. Tesi de llicenciatura inèdita. Universitat de Barcelona.
- JÁRREGA R. (1991) *Cerámicas finas tardorromanas y del Mediterráneo oriental en España. Estado de la cuestión*, Anejos de Archivo Español de Arqueología, XI, Madrid.
- JÁRREGA, R. & CLARIANA, J.F. (1994) Ceràmica xipriota i egípcia - B tardo-romana a la comarca del Maresme, *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, 11, 333-337. Barcelona.
- JUNYENT E. & PÉREZ A. (1985) Las cerámicas paleocristianas de La Paeria, *Actas del XVII Congreso Nacional de Arqueología (Logroño 1983)*, Saragossa, pp. 903-918.
- KEAY S.J. (1984) *The Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence*, BAR, International series, 196 (2 vol.), Oxford.
- LA LOMIA M.R. (1971) Lucerne fittili provenienti da un ipogeo cristiano di Sirte (Tripolitania), *Libya Antiqua*, VIII, pp. 7 ss.
- LAMBOGLIA N. (1963) Nuove osservazioni sulla "terra sigillata chiara", *Rivista di Studi Liguri*, 24, Bordighera, pp. 145-212.
- MACKENSEN M. (1985) Prospektion einer spätantiken sigillatöpferei in El Mahrine / Nortunesien, *CECAD Carthage Bulletin*, 6, Tunis, pp. 29-39.
- MARTIN T. (1977) Quelques formes inédites de sigillée claire D, *Figlina*, 2, pp. 97-106.
- MIRO J. (1980) Els materials de procedència submarina del Museu Municipal de Mataró, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia del Maresme*, 11-12, Mataró, pp. 381-392.
- NEURU L. (1980) Late Roman Pottery: a fifth century deposit from Carthage, *Antiquités africaines*, 16, Paris, pp. 195-211.
- NIETO J. (1983) Acerca del progresivo despoblamiento de Ampurias, *Rivista di Studi Liguri*, XLVII, Bordighera, pp. 34-51.
- PALOL P. de (1967) *Arqueologia cristiana de la España romana (siglos IV-VI)*, Madrid-Valladolid.
- PREVOSTI M. (1981) *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Illuro*, Mataró.
- REYNOLDS P. (1984) African Red Slip and Late Roman imports in Valencia, *Papers in Iberian Archaeology*, BAR International series, 193, Oxford, vol. II, p. 474-539.
- REYNOLDS P. (1987) *El yacimiento tardorromano de Lucentum (Benalúa-Alicante): las cerámicas finas*, Catálogo de fondos del Museo Arqueológico, I. Alicante.
- RIGOIR J. (1960) La céramique paléochrétienne sigillée grise, *Provence Historique*, X, fasc. 42, pp. 1-93.
- RIGOIR J. (1968) Les sigillées paléochrétiennes grises et orangées, *Gallia*, XXVI, Paris, pp. 177-244.
- RIGOIR J. i Y. (1971) Les dérivées des sigillées paléochrétiennes en Espagne, *Rivista di Studi Liguri*, XXXVII, Bordighera, pp. 33-68.
- RILEY J.A. (1981) The Pottery from the cisterns 1977.1, 1977.2 and 1977.3, *Excavations at Carthage 1977 conducted by the University of Michigan*, Ann Arbor, vol. VI, pp. 85-124.
- ROURE A., CASTANYER P., NOLLA J.M., KEAY S.J. & TARRÚS J. (1988) La villa romana de Vilauba (Camós). Estudi d'un assentament rural (campanyes de 1979-85). Sèrie monogràfica, 8, Centre d'Investigacions Arqueològiques, Girona.
- SAMM (1978) El jaciment arqueològic de Can Modolell (Cabrera de Mar), *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia del Maresme*, 4, Mataró.
- SAMM (1982) *Memòria I. L'aproximació a Can Modolell. Campanyes 1977/78-1981/82. Sector Criptopòrtic*. Memòria inèdita mecanografiada, conservada a la Secció Arqueològica del Museu de Mataró.
- SAMM (1985) *El jaciment romano-medieval de Can Modolell. Deu anys d'excavacions. Cabrera de Mar. El Maresme (1974 - 1984)* (autors: J. Bonamusa, J.A. Cerdà, J.F. Clariana, R.I. Garí, C. Martí, J. Pera y A. Soler). Mataró.
- TED'A (1989) *Un abocador del segle V d. C. en el Fòrum provincial de Tàrraco*, Memòries d'excavació, 2. Tarragona.
- TORTORELLA S. (1980) La sigillata africana a Cartagine fra il 400 d. C. e la conquista vandala: i dati dello scavo della missione archeologica italiana, *Actes du Colloque sur la céramique antique, Carthage, CEDAC*, Tunis, dossier 1, pp. 125-139.
- TORTORELLA S. (1981) Ceramica di produzione africana e rinvenimenti archeologici sottomarini: analisis dei dati e dei contributi reciproci, *Mélanges de l'École Française de Rome*, 93, Roma, vol. 1, pp. 355-380.
- TORTORELLA S. (1986) La ceramica fine da mensa africana dal IV al VII secolo d. C. (A. Giardina, ed.), *Società romana e impero tardoantico*, Bari, vol. III, pp. 211-225 i 819-820.
- TORTORELLA S. (1987) La ceramica africana: un riesame della problematica, *Céramiques Hellenistiques et Romaines*, II, Paris, pp. 315-322; fig. 1-18.
- VEGAS M. (1973) *Cerámica común romana en el Mediterráneo occidental*, Barcelona.
- VILLEDIEU F. (1986) Turrus Libisonis - Porto Torres (Sardegna). Il contesto delle mura, (A. Giardina, ed.), *Società romana e impero tardoantico*, Roma, vol. III, pp. 145-162.
- VINYALS F. (1984) *Notes sobre la història de Santiga, petit poble del Vallès*, Santa Perpètua de Mogoda.
- WHITEHOUSE D. et al. (1982) The Schola Praeconum I: the coins, pottery, lamps and fauna, *Papers of the British School at Rome*, L, Roma, pp. 53 - 59.